

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1968 • Ч. 9 (93)

Останнє слово В. М. Чорновола

Поезії Сальваторе Квазімодо

З книги життя Дмитра Загула

Петро Долина про організовану голодову
катастрофу на Україні

Документи з України: Боротьба
за рідну мову

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі си-
люети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,—
дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog”, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U. S. A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ
вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між
Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських
мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському кому-
нізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума
в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася
нова книжка:

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

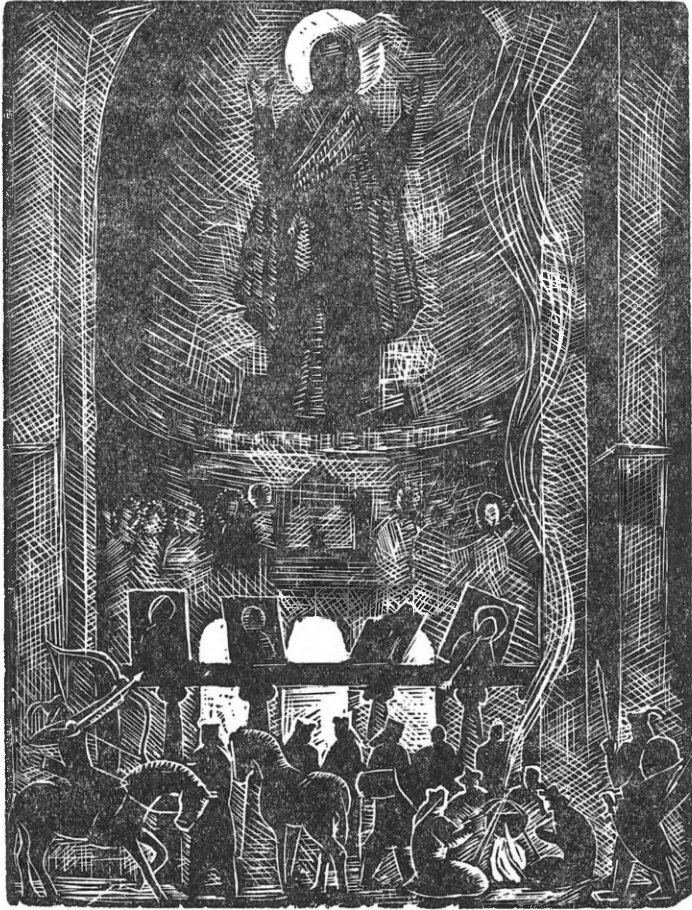
у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна
сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо надсилати до нашого видавництва
або на адреси наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

*Юрій Логвин (Київ), Стіна нерушима,
дереворит, натуральний розмір*

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1968 · Ч. 9 (93)

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт (головний редактор), Богдан Кравців, Богдан Рубчак, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.;
8 München 2, Karlsplatz 8/III, (Telefon 59 46 67);
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: „Logos“ GmbH, Buchdruckerei und Verlag, München 19, Bothmerstr. 14

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Поезії

Сальваторе Квасімодо

Він був надмірно скромною людиною. Народився 20 серпня 1901 в родині залізничника в Сіракузах (Сіцилія). Мати переконала його вступити до технологічного інституту, щоб — життя постелилося краще. Працюючи вже інженером, він вивчав грецьку і латинську мови, з яких згодом багато перекладав.

У тридцятих роках він утвердився — поруч Унгаретті і Монтале — як один із значних поетів герметичної школи. Війна позначила крутий поворот в його творчості. Переоцінюючи роллю поета, він ангажується в боротьбу проти фашизму і стає переконаним марксистом. Міняються теми, міняється стиль — мова стає прозора, формально оголена. Як людина, він шукав місця на землі, де існував би «мінімум людської справедливости». Тому не йшов на компроміси.

Нобелівська премія в 1959 році здивувала цю непретенсійну людину, як і весь світ.

Це був Сальваторе Квасімодо, який відійшов 14 червня 1968 року.

АЖ ОСЬ УЖЕ СУТЕНІЄ ...

Кожен сам на серці землі,
пронизаний променем сонця:
аж ось уже сутеніє ...

ХИЛИТЬСЯ ДЕНЬ

О Господи, сам бачиш Ти,
який я в дні Твоїм пустельний
і недоступний світлу.

Лячно мені без Тебе,
дорога до любови загубилась,
нема для мене милосердя,
нема пісень завзятих
на випеклу мою жагу.

Тебе любив я і боровся,
і хилиться вже день,
я з неба тїнь збираю,
як гірко мати тлінне серце!

Переклади Енгеліни Шелест-Греккі

АМІНЬ

Ти, Господи, мене не зрадив:
бо з горя кожного
я вийшов первороджений.

МІЖ ВІТТЯМ ВЕРБ

І як же ми могли співати
із чужинецьким чоботом на серці,
поміж мерців, покинутих на площах,
в шорсткій від інею траві, під плач
ягнят-дітей, під чорний крик
старої матері, що йшла назустріч сину,
розп'ятому на телеграфному стовпі?
Між віттям верб, по нашому обіту,
були завішені і наші ліри
і коливалися в сумному вітрі.

Переклади Богдана Войчука

ТАНАТОС АТАНАТОС

Чи мусимо Тебе зректися,
о Боже пістряка, о Боже квітки,
сказати «ні» цій скелі, що їм'я їй
«існую», погодитися на смерть
і вирізьбити на могильних плитах
єдину певність «тáнатос атáнатос»?
Без імени, що розповіло б мрії,
і гнів, і сльози цього чоловіка,
що вмер від нерозгаданих питань.
Наш діалог міняється, абсурд
стає можливим, там за димом мряки
чатує в деревах потуга листя,
ріка, що точить береги — існує.
Життя — не сон. Людина — справжня,
і справжня її ревно скарга тиші.
О Боже німоти, розкрай самотність.

Вже не чекай мене з тремтячим серцем
годинника. Розвій чи закріпи
весь блуд і бруд — лишаються години,
тверді і кострубаті, які б'ються
раптово віттям в олив'яні шиби
твого вікна над вулицями хмар.
Мені лишається повільний усміх,
блакитне небо плаття, у волоссі
цегляста оксамитна стяжка,
що падає на плечі, і лице
у глибині сонливої води.

Удари шорстко-жовтої листви
і птиці сажі. Але інше листя
уже розщеплює гілля, і вибухає,
і плутається — справжня і фальшива
квітнева зелень, цей розкутий глум
невхильного цвітіння. Не цвітеш
лиш ти, не одягаєш днів чи снів
із потойбіччя нашого? Нема вже
очей твоїх дитинних, ніжних рук,
які могли б знайти моє обличчя?
Лишається писати потай вірші
в щоденнику чи кидати виття
у простір або в неймовірне серце,
що бореться з своїм розбитим часом.

Переклади Вольфрама Бургардта

ЖЕБРАК

В тіла убозтві, таким, як я став, —
бач мене, Отче. Я ж вуличний пил,
що вітер підносить, всемилоств.

Був час, не послабшав би дужий шал,
голос шорсткий, як первісний крик,
пісні моєї — за жоден скарб.

Нині ж — милостиню прошу, жебрак:
дай мені хліб наш насущний — скорб.

Перестроений переспів Богдана Рубчака

Позитивна Ільза

Андреас Окопенко

Річ не в тому, чи вони дискутували про соцреалізм на годинах літератури; такою прогресивною школа не була. Скоріше воно було так, що вже давніше кілька шкільних товаришок зібралися в дискусійному гуртку і ось тепер обговорювали східню ідеальну постать позитивного героя. Зрозуміла річ, що у вразливих, бунтівливих сімнадцятилітніх дівчат йому не повелось, цьому паперовому чоловікові, як говорила агресивна, чорноока Лінда: «Життя не таке простацьке. Той, хто в кожній ситуації поводитьсь добре, і шляхетно, і корисно, це чисте шахрайство». У конфліктах суть живучості життя», — підтвердила Дагмар. «Еге ж, слабості, спокуси, неясності — ось у чому властива краса людського існування», — доповнила Дорлі; вона була перестигла і мала вже багато «кохань» за собою. «А втім я не знаю, — докинула застережливо Ільза, якась слабосила і сумна дівчина, — чи людина, а передусім жінка не повинна намагатися, не зважаючи на все, бачити всюди те, що позитивне, бож негативне у самій своїй суті це все ж таки погань, загибель, розчарування». «Не будь банальною, Ільзо, — напала Лінда, — невже ж ти думаєш, що трагедія приносила б людям катарсис, душевне визволення, про яке говорить Арістотель, коли б усе на останку кінчалося добре?» «Ні, — сказала Ільза, — але в житті воно інакше. Трагедія — як отрута, що її у відповідній дозі вживають як лік. Але в дійсному житті — думаєш, я хотіла б мати рака або жити у злиднях? Або нещасливо кохати? (Бо це здається мені щонайменше так само страшним)». «Не будь смішною, Ільзо, — сказала перестигла Дорлі. — Кохання взагалі лише жарт з такими собі правилами гри. Так само мало буває нещасливого кохання, як і нещасливого пиття вина або нещасливої їзди на водних лижвах». «Водні лижви — про це краще мовчи. Пригадай собі Вертське озеро», — сміялася Дагмар. Саме на Вертському озері минулого сезону перестигла Дорлі перший раз спотикнулася. І всі засміялися, так само й сумовита Ільза.

*

Заки почався польонез, бос школи танців пройшовся ще раз по залі. Його голова, як завжди, коли він був розлючений,

ще сильніше випиналася наперед, ніж у спокої, уся постать боса у всякому разі скидалася більше на бика, як на тореадора. Він тут і там пронизливо позирав на якогось хлопчика, та ось, зупинившись коло одного вузькоплечого денді, гукнув: «Гей, паничу, вийміть но жуйку з рога. Ви тут у Пляшека, а не в Сого». Кілька дівчат захихотали. Ільза поглянула на денді трохи розгублено, без насмішки, як на ілюстрацію у науковій книжці. Лише тепер, під цим поглядом, денді почервонів. Він вийняв з горішньої кишеньки піджака гарну хустинку, підніс її до уст і непомітно виплював до неї жувальну гумку. «Вибачте», — навіть промимрив до Ільзи. Ільза всмінулася до нього. Денді знову набрався відваги. «Тут взагалі нудно, — провадив він далі бундючно; його голос був елегантно притишений, — все ж таки була б охота навчитися модних танців, що їх танцюють за кордоном у світі, бо чи ж думаєте, шановна панночко, що ми можемо хизуватися польонезом у 'Шкотській'?» При словах «шановна панночко» Ільза зашарілася, як малина. «Так, школи танців ще всі унормовані на 'старше покоління'». Панові денді сподобався вислів «унормовані». «Ви либонь з університету?» — лестив він їй. «Ні, — Ільза знов почервоніла, — з жіночої середньої школи, з сьомої класи; скільки ж мені літ, як ви властиво думаєте?» — докинула вона агресивно. «Цього джентлмен не зраджує дамі ніколи», — усміхнувся денді масенько. Рожеве освітлення блимало: переривався контакт. Ільза виглядала добре. Дозріла, сконстатувала вона, бачачи себе в одному з багатьох полинялих дзеркал.

*

В Ільзиній кімнаті стоять два столи: один великий, обідній, з старого дуба, і один з звичайного, помальованого на колір кави з молоком дерева. Цеї неділі у квітні лежали на обідньому столі історичний атлас, витяги з весвітньої історії, якими користувалися всі учениці й учні в країні, і один загорнений у червоний целофан шкільний зошит. Ільза в коротшому платті, ніж досі (за що їй таки доведеться чимало виперіпати від матері і тітки), ходила, тримаючи кулькове писальце з імітації золота, перед столом туди й сюди. «Ільзо, може б ти вже почала щось робити», — докучливо гукала мама з кухні. «Так, я вже сідаю», — простогнала Ільза роздратовано.

Але вона сіла до малого столика, на якому лежала стара шкіряна книжечка, і розгорнула її. «Неділя, 6 квітня», — прочитала і до цього додала підкреслено гарним, з витонченими закарлючками письмом: «Петер не тільки подобається мені, але він — добра людина. Між дівчатами — широко розповсюджена думка, що всі чоловіки погані. Це хибний погляд, що його заперечення я назавжди скріплю в суботу в Петерових обіймах». І в сні на яву вона читала вже наперед нена-

писані рядки: «Неділя, 13 квітня: мама вжахнулася б, коли б узнала, що я вже не — дівчина». Ільза почувала себе дуже гарною, а все ж пішла до туалетної шафки і зняла навколо свого обличчя нову піщану бурю жовтавої пудри, що її цитринний запах так тепер любила.

*

В історії було місце — передбачене, але його не можна було оминати. «Чи був Бісмарк інтегратором Європи?» — до цієї теми гарна сумна Ільза на цей час не знала, як узятися. Але навіть цілковита невдача не могла заподіяти шкоди чарівності, яка витала навколо Ільзи; ніби як у фільмі, в якому мучені героїні Дикого Заходу, попри шрами й опечення, незмінно зберігають кліпання вій і незаплямований колір обличчя. «Не роби собі з цього нічого, — галасувала Дагмар, — Бісмарк, може, сам не знав би, що відповісти». Агресивна Лінда сміялася: «Алеж, найближче освідчення в коханні — і хто пам'ятатиме про Європу? Аджеж не схочеш, Ільзо, бути професоркою історії, схочеш бути жінкою, га?» При цьому вона штурхнула Ільзу ліктем. «Ай, — скрикнула Ільза, — лише мене в спокою». — «Сьогодні в неї поганий день», — заявила Дагмар. «Тема тут ні до чого, — відказала роздратовано Ільза, — але ви сьогодні здаєтеся мені, як різники». — «Чи це найгірша професія?» — запитала Дорлі (вона радо ласувала цілими тарілками м'ясних закусок). «Говорите про кохання, як кріт про море», — відповіла Ільза. «Ох, замало романтично?» — глузувала Дорлі. «Не досить до речі», — відказала Ільза. «Кохання по суті, як панчішка, щось страшенно дрібнопористе». — «Щось страшне, це правда», — сміялася Дагмар. «Чоловіки, звичайно, ідіоти. Ідіоти і егоїсти, — повчала Дорлі, — розкіш, що її можна мати з ними, треба витягати від них силоміць, але, борони Боже, не запускатися в сентиментальності; тоді ти — продана. Жінкою будучи, треба мати вищість і рафінованість. Ільзо, ти ще не вивчена». — «Що значить! Вона ще навіть не розпочала вивчатися», — підсилила Дагмар. «Рафінованість... рафінованість... — гнівалася Ільза. — Я не хочу бути рафінованою. Я хочу кохати. Бути жінкою — значить бути люблячою коханкою». «От тобі позитивна героїня», — сміялася, в очах повно глуму, Лінда. «Авжеж, чому ні? — зухвало відповіла Ільза, — ти ж хочеш бути лікаркою, а не убивцею». «Хочу бути лікаркою, бо я дістану колись від мами практику», — сказала Лінда.

*

Залізничий насип був утіленням пробудженої весни. Оливкова жовтизна перезимувалої трави поступилася перед юною жадібною зеленню, бурий, политий оливою залізничий щебінь лежав, камінь біля каменя, тривимірний, великий, у

скісному соняшному сяйві, і учнівський пообідній спектакль свідчив про те саме: «Зимові бурі поступилися перед травнем». І ось тепер не у крайньому збудженні, а в приязному незаконному одруженні Ільза і Петер сиділи на пакувальному папері проти залізничного насипу і дивилися на те, що було і діялося там. Петер говорив так, як воно й неминуче належить робити при спогляданні винятково розкладеного каменю, про Будду і про зен. Ільза вважала поняття вільності, що оце тут ілюстровано їй, за щось чарівне і в повному почутті людського існування цілувала Петера в уста та новозасіяні вуса. Петер, чемно залишивши лілові масні плями, не стираючи, обмірковував далі буття і дії, та потім цілував Ільзу, багато глибше, ніж вона була спроможна на це. Її огорнув радісний жах, як когось, хто охочий страждати, коли його зненацька припечуть на вогні.

«Воля це щось прекрасне», — сказала Ільза пізніше, упорядковуючи свій одяг. «Тільки воля мусить бути цілою», — заявив Петер благородно втомленим голосом. «Що значить: цілою?» — затривожилась Ільза. «Людина, що кохає іншу людину, мусить мати кожночасно вільну волю її покинути». «Ні!» — скрикнула злегка Ільза. Для неї факт їхнього тілесного дотику наче б тривав ще. «Все ж таки, — сказав Петер сумно — панта рей: все пливе, це слова Геракліта, але їх міг сказати також якийнебудь учитель зен-буддизму. Ми не можемо зупинити струмка». Потічок у лузі ілюстрував це. «Це значить, я вже розумію тебе, — сказала Ільза, — коли я тобі набридну, я дам тобі кожночасно вільну волю». У ній була страшна рішучість, а рівночасно почуття, що вона стоїть далеко понад усім смертним навкруги. Вона тремтіла від страждання і щастя, коли Петер, властиво без переконливості, пірнув своїми устами в її легко пофарбоване волосся.

*

Пляма в історії не відбилася на життєвому шляху Ільзи. Вона мала тільки восьму клясу перед собою, але перед цим ще довге, повне кохання літо. Стосунок з Петером тривав добре, може, удвоє зміцнений запорукою вільності: Петер був бадьорий, бо не відчував страху перед кайданами, Ільза переживала глибоко, аджеж вона мусітиме колись глибоко страждати. «Мені не можна бути старомодною, — переконувала вона себе не раз у хвилини вагання, — коли Петер мене вже не кохатиме, немає сенсу садовити його у клітку». І вона залишалася при тому, що кохання, не зважаючи на всю людську недосконалість, є чимось позитивним.

У незахмареному настрої вони танцювали одного вечора в розпалі літа перед Грайфенштайном, під незахмареним місяцем, серед численних комарів, на борту прогулянкового пароплава. Всупереч понурим пророкуванням Петера, вони вже вивчили модні танці, і Петер залюбки пригортав до себе аж

надто палку Ільзу в її тонкому мініплатячку. Йому здавалися ті танці, при яких кожний часто вискакував сам собі, тепер радше нудними, і він найохочіше волів би танцювати тільки танго. Шукати інколи уст одне в одного стало у них віддавна любою маленькою звичкою, як цигарки або цукерки з лікером.

Під час перерви в танцях вони посідали на лавку, близько корабельних сходів. Петер тримав Ільзину руку. Здоровенна вичепурена дама в тісному короткому вбранні для підлітків перевалилася повз них, тягнучи за собою сильний бергамотний запах. Вона зійшла вгору по сходах. Петер, зачарований, дивився на гру її мускулястих стегон і ніг, до того потиснув радісно Ільзину руку. Ільза схопилася: «Пожди, я піду нагору подихати свіжим повітрям. Ти будь тут унизу». Вона пішла так рафіновано, як тільки вміла, коливаючись угору по сходах, поправила раз свою панчохоу на нозі, при чому кокетливо оглянулася. Помітила, що тепер вона знову була спокусницею: «Хто тільки йде по сходах догори», — узагальнювала вона. Її тишило, що знайшла спосіб, як продовжити їхні взаємини. Але нагорі, перед далечінню пустинносірого краєвиду, їй хутко сплакнулося, перш ніж вона повернулася до сходів.

✱

Однієї неділі у вересні Ільза сиділа за своїм столиком. Вона вписувала: «Петер грає тепер іншої. Він починає з того, що жінка з природи є невірницею і створена тільки на те, щоб чоловікові тримати стремено для його далеких виїздів верхи. Де поділося Петерове поняття вільності? Коли Петер перший раз виліз з своєю невірницькою сіткою, мені здалося, наче він ударив мене довбнею по голові. Сьогодні я вже опритомніла і починаю розуміти, що Петер піднав під вплив Куртіса, який завжди був мені несимпатичний. Що Петер може так змінитися і підпорядкуватися, що приятелеві, який йому імонує, може покласти під ноги потоптану билинку нашого кохання, це, розуміється, річ приголомшлива. Але кохання все ж полягає також у тому, щоб крізь сліпі шибки недоліків бачити вічну, невикривлену, справжню людину; таким я хочу бачити Петера і таким він колись знову стоятиме передо мною, у повній вільності, кохаючи мене, тобто: у повній вільності кохаючи мене». «Я дійсно стала ніби якимось позитивним героєм», — думала вона після того, як записала це. Вона пішла, як це було її звичкою, від столика із щоденником до туалетної шафки, але приладдя лежало в ній сьогодні позбавлене чарів, як слюсарське знаряддя. Стерта губна помадка — сировина для тисяч поцілунків улітку; блакитна і срібна пудра для повік — устаткування для нічних банкетів; рубіновий лак для нігтів — щоб у важких гарячих кігтях міцно тримати щастя. Навіть те, що вона сьогодні бачила в дзеркалі

злуццування шкіри, наче б стерзаної журбою, не перешкоджало їй. Її кохання із стадії зовнішніх збуджень увійшло в центр, у сферу страждання.

*

Петер застосовував певні знання, що їх здобув навесні і влітку з Ільзою, тепер, восени, з Інгою вже рутиновано. Він знав, що вусами можна легесенько доторкнутися лиця і завдяки цьому тривало електризувати його, він знав, що інколи треба ніби відвернутися, щоб омлявіле кохання знов розпалити, він знав, якими філософами можна справляти на учениць найсильніше враження і якими перемагати опір. Він удосконалив свій голос і гүмку недбалости жував тепер тільки ще духово. Еву, приятельку Інги, яка стріляла на Петера очима, він затримав як козир у руці.

З Ільзою у цьому контексті він не грався. На те він був заделікатний. Правда, раз він зловив себе на тому, як в одній поезії — який бо молодик не продукується інколи в ліричній творчості по-дилетантськи? — що вишкрібав середні літери Ільзи, щоб ужити її для Інги.

*

Ільзу дуже гнітило, що в цю похмуру осінь учительки восьмої класи середньої школи ставилися до неї, як до дівчини легкої поведінки, яку кожний, хто хотів, міг мати, а шкільні товаришки насміхалися з неї, бо всім були відомі зростання і упадок цього кохання. «Чи ти вже вилікувалася?» — спитала агресивно чорноока Лінда. «Я завжди була здорова», — відпалалила з упертістю Ільза. «Сімнадцять літ час мрій дівочих...», — наспівувала Дагмар без прикмет* все знов і знов, і це було наче та постійна крапля, яка довбає камінь і череп обвинуваченого. І завше ця підкресленість слова «іграшка», коли Дорлі твердила, що її і тільки її треба шукати у великій нісенітниці любовного життя, врешті довела до того, що Ільза в розпачі вдалася по порятунок до ляпаса і таким чином вибилася із загалу культурних дівчат.

У той час щоденник став, як це на чотирнадцятому році Ільзино життя напроорокувала вчителька німецької мови, єдиною приятелькою (або як це інколи називалося «останнім пристановищем») молодій жінки. Одного вечора, десь під Миколая, Ільза вписала: «Я щаслива, що ти мене збагатив не досвідом (як то належить поводитися з людьми) або пізнанням (за

* Іронічне окреслення, навіяне, річ певна, заголовком репрезентативного для сучасної австрійської літератури роману Роберта Музіля: «Чоловік без прикмет» (*Der Mann ohne Eigenschaften*). *Примітка перекладача.*

чим уже в майбутньому не треба шукати), а переживанням. Тобою».

✱

Ільзіна мати мала кумедну звичку купувати ялинку лише вранці 24 грудня. Як кожного з тих ранків, Ільза й цим разом пішла з матір'ю на базар, щоб при купівлі висловити свою думку і потім принести ялинку додому. Малі, але широкі вулиці в околиці, де Ільза мешкала, саме цієї ночі присипав сніг, не дуже грубий, але цілком білий, і тихий, і тривкий. Дома чекала біла, тиха гуска, щоб її присмажити — печінку представлено окремо з цибулею, лавровим листям, перцем і прянощами — і в ясний ранок, ще перед обідом, Ільза залюбки їла гусячі шкварки, як з незапам'ятних часів у той день. При варенні і останньому прибиранні Ільза помагала, але не при вибиранні ялинки, тут вона все ще була дитиною, яка, згідно з кожною керівною вказівкою, повинна була чекати «з блискучими очима».

Ільзіна мати була сьогодні балакливіша, ніж колинебудь у минулому році. Може, її почуття здавалося слухним, що її дочка, яка зійшла на блудну дорогу, вже майже вернулася до неї, і вона знову відгрівала старі дотепи, а вибираючись на базар, навіть дозволила Ільзі потягнути з пляшки добрий ковток рому. «Ром надзвичайно добре впливає, — сказала Ільза, — це блискуча ідея, що ти взяла пляшку на дорогу». Вона все ще носила з собою своє кохання, яке ніколи не скінчиться, це знала вона сьогодні докладно, воно лишиться назавжди чимось позитивним; і чоловік, який утік від цього кохання, залишиться насправді завжди в ньому, і тільки це кохання робить життя життєвартим, але треба надіятися, що її мати здасться на намову і поставить для неї велику пляшку рому під ялинкою, що її оце, прийшовши до огорожі ялинкового базару, вони саме намірялися купити.

Переклад з німецької
Івана В. Дубицького

Андреас Окопенко народився 15 березня 1930 в Кошицях на Словаччині і провів своє дитинство в селах та містечках Словаччини і Карпатської України. В 1939 році його батьки (батько лікар — українець, мати — німка) змушені були покинути Чехо-Словаччину і поселитися у Відні. По війні, коли Відень зайняла радянська армія, батька вивезено на схід і він помер у Москві. Син залишився під опікою матері і виховувався в німецькому оточенні та школі. По матері в гуманістичній гімназії Окопенко студював в університеті хемію і до останнього часу працював в австрійській індустрії. Тепер живе у Відні як незалежний письменник.

Вже від 1949 року Андреас Окопенко публікує вірші, коротку прозу і есеї у віденському журналі «*Neue Wege*». Пізніше він почав брати жваву участь у літературному житті австрійського авангарду, публікуючи часто поезії і прозові твори в різних антологіях, журналах тощо. У 1954 році його відзначено одною з нагород ім. Георга Тракля. В 1957 році появилася його перша збірка поезій «*Grüner November*», у 1963 — друга збірка «*Seltsame Tage*». За дотеперішню творчість він одержав у 1966 році літературну нагороду австрійської індустрії ім. Антона Вільдганса. Опублікована в 1967 році збірка оповідань «*Die Belege des Michael Cetus*» не охоплює більшої частини його мистецької прози (новели, есеї, критика), за якою треба шукати в таких журналах, як «*Wort in der Zeit*», «*Literatur und Kritik*», «*Protokolle*» тощо. За висловом віденського критика Оттона Брайхи, деякі поезії Окопенка належать до найважливіших досягнень, що ними може пишатися австрійська лірика після 1945 року.

З книги життя Дмитра Загула

А. Бутковська

Випадково серед моїх паперів, які пощастило врятувати під час другої світової війни, збереглися два вірші Дмитра Загула, присвячені моїй колишній товаришці. Віддала мені їх моя приятелька на тимчасову схованку, а трапилося так, що вони лишилися в моїх руках назавжди. Повернути їх тепер нікому, і я вирішила ці не друковані досі поезії Дмитра Загула опублікувати та принагідно подати коротко свої спогади про життя поета з тих часів, коли ці вірші були написані.

Я познайомилася з Д. Загулом 1921 року в Ставищах на Київщині, де він викладав українську та всесвітню літературу в учительській семінарії. Семінарія містилася в будинках маєтку графа Потоцького, які збереглися під час руйнації графського палацу за революції. Вона почала функціонувати з осені 1920 року.

Директор семінарії В. М. Самійленко, людина енергійної вдачі, підбираючи для семінарії педагогів, звернув свою увагу на село Саварку, що було приблизно на віддалі 50 кілометрів від Ставищ. У Саварській школі у той час були викладачі високої кваліфікації, які змушені були залишити голодний напівзруйнований Київ і шукати праці на селі, де не так дошкуляв голод.

Завідував Саварською школою і викладав у старших класах математику акад. М. П. Кравчук (пізніше академік), українську й західноєвропейську літературу викладав Д. Загул. Обоє їх Самійленко й запросив на викладання до Ставищанської семінарії, де їм було цікавіше працювати, маючи змогу ширше й глибше викладати свої дисципліни. М. П. Кравчук, ознайомившись з умовами життя й праці в семінарії, на переїзд до Ставищ не погодився, а Загул восени 1921 року переїхав до Ставищ.

Не будши зв'язана своєю працею з семінарією, я ні про ці переговори, ні про приїзд Загула нічого не знала. Одного ясного серпневого ранку я поспішала до дружини В. Самійленка, яка ще звечора просила мене прийти до неї й побути з маленькою дитиною, доки вона вийде залагодити якісь свої справи. Пробігаючи стежкою попід диким виноградом між високими кущами байбарису, я побачила збоку на галлявинці

під розлогими каштанами постать чужинця. Стояв спершись однією рукою на товсту полаковану сучкувату палицю, а другою тримався за гілку каштана й дивився поверх кущів у далину. Був це молодий юнак з блакитними очима. Стояв чи то в задумі, чи то в захопленні, поринувши у свій внутрішній світ. Раніше сонце залотило його русяве волосся і, пробиваючись через лапате листя каштанів, осялювало всю його невелику тендітну постать. З несподіванки я зупинилася, а потім, безшелесно ступаючи, збокувала від стежки попід кущі й поспішила далі. Мені було чи то неприємно, чи соромно, ніби я нескромно заглянула в чужу таємницю або порушила чийсь молитву. Дружина Самійленка вже чекала мене на порозі з немовлям на руках. Я забрала від неї дитину й зайшла до кімнати.

За короткий час я почула стук у двері й підійшла їх відчинити. На порозі стояла людина з великою сучкуватою палицею в руках, але вона не мала нічого спільного з тим юнаком, якого я щойно бачила в парку. Метаморфоза була така разюча, що я в перші хвилини не знала, що сказати, і тільки розгублено дивилась на нього. Він перервав мовчанку, сказавши, що його запросив сюди господар дому і просив почекати його, коли він прийде раніше від господаря. Я запросила його до кімнати.

Він сів біля вікна і весь час стежив за мною, як я ходила з дитиною на руках по кімнаті, теж непомітно спостерігаючи його. Мені він не здався гарним. Чоло було гарне, високе, але зовсім негармоніювало з коротким носом і примхливо насмішкувато випнутою горішньою губою. Погляд його сіро-блакитних широко поставлених очей мені здався задирливо насмішкуватим, і мене він і дратував і бентежив одночасно. Дитина плакала в мене на руках, і я безпорадно крокувала з нею з кутка в куток, даремно намагаючись її пригойдати.

«Ви погана пістунка!» — почулося од вікна. «Що?» — запитала я, не розуміючи сказаного. Слово «пістунка» я почула вперше, і для мене воно було незрозуміле. «Ви погано плєкаєте дитину», — сказав він мені. Хоч наголос на слові плєкаєте був для мене незвичний, але я одразу збагнула, про що йде мова. Його критичне зауваження було слухне, бо я ніколи не доглядала дітей, не знала, як з ними поводитись і не могла догадатися, чого дитині бракує. Він підійшов до мене, взяв з моїх рук дитину, якось потермосив її і, засміявшись, подав мені назад. «От, маєте, — тепер мовчить. Діти люблять, щоб їх м'яли й термосили». І хоч моя амбіція няньки була вражена, я не могла не засміятись у відповідь на його сердечний дитячий сміх. Він сміявся весь, всією істотою, а головою — той щирий сміх розсипали і його очі, вони його випромінювали, були ним осяяні. Наш спільний сміх одразу ж зруйнував стіну ніяковости між нами, і ми почали говорити про малих дітей. Він розповів, що змалку багато доглядав дітей, хоч йому це було й не до смаку.

За цією розмовою застав нас господар і вигукнув: «О, то ви вже знайомі!» «Ні, — відповів гість, — панна не має до мене жодного довір'я і не назвала себе, а мені назватися теж якось не випадало, і ми розмовляємо, як двоє випадкових подорожніх». У той же час його очі весело й задирливо бризкали ясним сяйвом. В. Самійленко з урочистою позою познайомив: «Дмитро Юрійович Загул, відомий буковинський поет, — і, звертаючись до Загула, додав: — Панна Бутковська». Так відбулося наше перше знайомство. Незабаром прийшла господиня, і я, здавши їй на руки дитину й зідхнувши з великим полегшенням, негайно залишила дім. На прощання Д. Загул сказав мені: «От видите, хоч ви й не хотіли, а таки мусли з мною познайомитися».

Через кілька днів перед вечором хтось пройшов попід нашими кікнами такою важкою ходою, що ми з товаришкою мимохіть Perezирнулися здивовані. До нас зайшов Загул і попросив чогонебудь напитися. Був стомлений, вкритий пилюкою — видно, багато ходив. «Ми були вражені, що ви такий щуплий, а маєте надзвичайно важку ходу», — сказала йому моя товаришка. «Я гуцул, — відповів він, — верховинець», — додав з гордістю. — «Ми живемо в горах, і тому всі ступаємо так твердо, щоб не зірватися вниз у безодню». Він споважнів і ніби виріс, промовляючи ці слова. Того вечора він багато розповідав нам про свою Буковину, про красу її зелених гір і про важке злиденне життя гуцулів. Його виразні очі то горіли глибоким захопленням, то щиро сміялися, то повищав їх смутком. Ми відчули, як безмежно він любить свій край і як за ним «банує».

Навчання в семінарії ще не почалося, і вдень Загул багато ходив, знайомився з околицями, потім заходив до бібліотеки, підбирав якісь потрібні матеріяли й решту дня працював у себе дома. Вечорами часто заходив до нас з товаришкою, бо йому одному сумно було весь день сидіти в порожній непривітній кімнаті, а дружина його мала приїхати трохи пізніше. Крім того, у нас він мав можливість поговорити про свою далеку Буковину. Нам пощастило дістати збірку поезій Загула «З зелених гір», видану в Києві 1918 року. Якось увечорі, під час його візиту, ми похвалилися своїм знайомством з його творчістю. «О, то все таке старе, як світ, то ні до чого, — сказав, недбало махнувши рукою, коли довідався, що ми говоримо про його збірку „З зелених гір“. — Про то вже не варто говорити. От як приїде моя дружина й привезе книжки, я вам принесу щось новішого, о багато інтереснішого». Правду кажучи, я тоді не розуміла, чому Загул так недбало говорить про свою збірку. Для мене вона була зрозуміла й рідна своєю тематикою, чарувала своїм глибоким ліризмом. Для Загула ж це був уже пройдений етап, автора вже цікавили інші проблеми, які привертала всю його мистецьку увагу.

Того пам'ятного вечора наша розмова вперше зійшла на літературні теми. Загул побачив на столі повість Б. Грінченка «Під тихими вербами», яку подарувала мені моя шкіль-

на приятелька, написавши на обгортці, як девізу, Грінчекові слова: «Праця єдина з недолі нас вирве — нумо до праці, брати!» Глянувши на ці рядки, Загул запитав нас, як нам подобаються поезії Грінченка. Я відповіла, що мені більше подобаються його повісті, але й поезія теж. «Ви находите, що такі вірші, як от цей, — то є поезія?» — запитав він мене. «Безперечно», — відповіла я. «Ні, це не поезія, це публіцистика у віршованій формі». «Коли ви так думаете, то по-вашому, виходить, що й „Кобзар” віршована публіцистика», — відповіла я, зачеплена за живе. «Як ви можете ставити нарівні з Грінченком такого геніального поета, як Шевченко? — чи то здивовано, чи то обурено вихопилось у нього. — «Чи у вас є „Кобзар”?» Ми з товаришкою одразу ж відшукали й подали йому «Кобзаря». Він розгорнув книжку на поемі «Гамалія» й прочитав кінець поеми. Читав він дуже виразно, і ми заслухалися. «А тепер скажіть мені, якби вас попросили намалювати ілюстрації до цієї поеми, чи ви потрапили б те зробити?» «О, це дуже легко», — відповіла моя приятелька, що малювала досить добре. «Ну, а якби вам довелося ілюструвати такі невеликі речі, як от „І виріс я на чужині”, „Якби ви знали, паничі”, „На Великдень на соломі”?» Я якось одразу побачила ту сторону Шевченкових поезій, якої раніше не помічала, і раптом збагнула, в чому сила образотворчого мистецтва. Загул захопився, він перегортав «Кобзаря», спинявся на різних поемах, розкривав перед нами складні психологічні образи й колізії, усю силу драматизму Шевченкових творів і всю глибину його гуманізму. Потім звернув увагу на майстерність Шевченкового вірша, на його виняткову досконалість, на порівняння, взяті з селянського побуту, що передавали складні й глибокі емоції: «А серце плаче і болить, як негодована дитина» й інші; і, нарешті, спинився на багатстві асонансів та алітерацій. Коли ж узяв з «Утопленої» «Хто се, хто се по сім боці чеше косу? хто се?», а потім продеклямував уривок із «Кавказу» —

І перед образом Твоїм
 Неутомленні поклони —
 За кражу, за війну, за кров, —
 Щоб братню кров пролити просять,
 А потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров! . . —

передо мною свінуло. Допіру тепер мені відкрився справжній світ поезії.

Пізніше в житті мені доводилося багато чути прекрасних бездоганних лекцій, але ні одна з них не дала мені такого глибокого розуміння поезії, як ця пам'ятна розмова з Загулом. Він читав просто, без пози, без розрахунку на ефект, але якось так щиро й тепло, що мимохіть усе сказане закарбовувалося в душі назавжди.

Через якийсь тиждень після цього вечора приїхала до Ставищ дружина Загула. Я була дуже рада, бо останні дні,

після якоїсь докучливої шлункової хвороби, на прохання поета, ми годували його діетичними стравами, що в тодішніх умовах було не так легко, та ще при наших не досконалих кулінарних здібностях.

За якусь годину по приїзді дружини до нас зайшов Загул. Був заклопотаний і розгублений. Сказав нам, що його дружина лежить хвора, стогне й плаче, а він не знає, як їй допомогти. Одразу ж моя приятелька пішла шукати лікаря, а я до хворої. Яке ж було мое здивування, коли я зайшла до кімнати і хвора, замість просити допомоги, почала мені дякувати за наше немудре опікання Загулом! «Він же, як безпорадна дитина! Сам-один він ніяк не може жити, а я не могла раніше приїхати, бо в жнива неможливо знайти підводу». Пізніше я переконалася, що її слова були щирою правдою. У життєвих справах Загул був до анекдоти людина непрактична й безпорадна. Всі господарчі проблеми в родині розв'язувала дружина поета; а що була вона слабовита, то їй це теж було не легко.

У кінці серпня розпочалося навчання в семінарії. Семінарське подвір'я заройлося молоддю. Часто скликалися засідання педагогічної ради. Семінарія входила в другий рік своєї роботи з досить добрим складом викладачів. Педагогічні дисципліни взяв на себе викладач Лось, знавець східних мов та інспектор шкіл у минулому. Природничі науки викладав біолог Ф. Великохатько, історію України мав викладати земляк Загула Бекеш, юрист у минулому. Загул узяв на себе викладання української та всесвітньої літератури. Адміністративну роботу провадив організатор семінарії та її директор В. М. Самійленко.

При семінарії була дуже гарна бібліотека, що складалася з недогарків графської бібліотеки та приватних бібліотек тих дідичів, які емігрували за кордон. У ній були класики західноєвропейських літератур в оригіналах, гарні комплекти класиків російських, дещо з художньої української літератури, а також цінні українські періодичні видання. Бібліотека також мала поважну кількість стародруків.

Платили викладачам натурою: житом і пшеницею. Це збіжжя студенти вносили як платню за навчання. Контингент студентів складався з селянських дітей, що перед семінарією вже вчилися в якихось середніх школах, але в умовах війни й революції не мали змоги її скінчити. Серед них було чимало юнаків, які побували на різних фронтах. Буяння молодих сил почувалося всюди: і на лекціях, і в роботі позалекційній, у самодіяльних розвагах. З початком навчального року Загул пірнув з головою в щоденне викладання. Студентська молодь весь час юрмилася навколо нього. Їм імпонувало те, що вони слухають лекції не звичайного викладача, а знаного поета, який приїхав з далекої Буковини, знає закордонне життя, вільно володіє кількома чужоземними мовами. З перших же лекцій він завоював аудиторію як прекрасний викладач, одразу збудив глибокий інтерес до українського слова, до україн-

ської й світової поезії. Почалися, як завжди в таких випадках, спроби писати своє власне. Виникла потреба й у власному журналі, який і започаткували найініціативніші студенти, що містилися в ньому свої вірші й дописи. Редактором журналу обрала Докію Гуменну. Перш ніж умістити щось до журналу, початківці йшли до Загула засягнути літературних порад, і поетові доводилося багато часу витратити на такі поради. Він так щиро, по-дружньому допомагав молодим авторам, що вони починали вірити в свої сили й продовжували поетичні спроби. Журнал проіснував недовго: вийшло 3 чи 4 чисел, проте він мав велике значення для формування літературних інтересів студентів і для виявлення молодих талантів. Він був першим поштовхом для поетичної діяльності талановитого Петра Огородника, який, на жаль, помер дуже рано, та для знаної тепер письменниці Докії Гуменної.

З метою привчити студентів добре висловлюватися, Загул якимось улаштував серед них диспут на літературну тему. Диспут закінчився рано, і студенти попросили Загула прочитати їм щонебудь з класичних оригіналів, латинських або німецьких. Загул прочитав напам'ять латиною уривки з Вергілієвої «Енеїди» й порівнював їх з відповідними місцями трагедії Котляревського, а потім продеклямував німецькою мовою «Лісовий цар» Гете. На це читання нагодився викладач Бекеш. Удвох із Загулом вони почали розмовляти німецькою, потім перейшли на латину, а далі на французьку мову. Загул висловлювався цими мовами так само вільно й легко, як і своєю рідною, а Бекешові це коштувало чималих зусиль, хоча він так само, як і Загул, закінчив німецьку класичну гімназію в минулому.

Якось у неділю Загул прийшов до нас з оберемком книжок та журналів. Серед них було число журналу «Мистецтво», журнал «Іроно» і ще один журнал із чудною назвою «Музагет». Як виявилось пізніше, Загул був і основоположником і хрищеним батьком цього журналу, бо цю його назву придумав він. У «Музагеті» були вміщені поезії не відомих мені нових поетів, декілька віршів Загула й портрети Тичини, Загула та Юрія Меженка. Загул прочитав декілька нових для мене поезій з принесених журналів, а потім став читати напам'ять вірші Тичини й Кобилянського. Володимир Кобилянський був земляк і близький друг Загула. Він помер 1919 року. «Він передчував свою смерть, — говорив Загул, — і це відбилось і в його поезії. Він умів надзвичайно тонко передавати настрої. От хоч би оцеї рядок: „Сумують вирізьблені дверці, і листя стелиться до сну...“ Яскрава картина осени з її сумним настроєм в одному тільки рядку! Скільки він міг би створити! — з жалем говорив Загул. — Тепер серед ліриків найталановитіший П. Тичина, — продовжував він. — Якщо Тичина піде такими кроками й далі, то це буде новітній Шевченко», — говорив Загул захоплено і продеклямував ще кілька віршів

Тичини, звернувши мою увагу на майстерну архітектоніку вірша «На майдані».

У цей час прийшла моя приятелька, і він почав уже нам обом розповідати про нові шляхи сучасної поезії, про шукання нових творчих засобів. «Крайня пора одірватися від старих форм. Мистецтво — життя, воно не може стояти на одному місці, треба весь час шукати й творити нове, а не повторювати те, що всім відоме й давно вже набридло, бо вийде, як писав Семенко:

Мені сьогодні так нудно,
Ніби докупи зійшлися
Олесь, Вороний і Чупринка...» —

продеклямував Загул і розсміявся. Він коротко розповів нам про футуристів, а найбільше про Семенка. «Зустріли б ви його на вулиці, — говорив Загул про Семенка, — одна штанина картата, а друга наполовину гладенька, наполовину смугаста. Замість піджака, якась помаранчева кохта з зеленими рукавами!» З тону його розповіді видно було, що футуризм його тільки бавить і що він його не розцінює як течію, що має перед собою майбутнє.

«Я ще вас не втомив? — запитав. Ми заперечили. — Тоді я вам ще дещо прочитаю». І він прочитав із маленької книжечки вірша під назвою «За непроглядною заслоною». Ми були вражені тим, як поет гостро відчуває грань поміж світом реальним і потойбічним, і деякий час мовчали. За хвилину Загул сказав: «Я так часом відчуваю близьке потойбічне, що інколи мені здається, що я до нього стою ближче ніж до реальності». Сказане це було серйозно, з переконанням.

Розмова перейшла на питання окультного характеру і на його, якими ми тоді цікавилися. Виявилось, що Загул був добре обізнаний з цими питаннями й стисло розповів нам філософічні основи «Карма Йога». На відході він залишив нам і ту маленьку книжечку, з якої читав свого вірша «За непроглядною заслоною». То була збірка символістичних поезій Загула «На грані», яку критика свого часу зустріла дуже неприхильно як занепадницьку і робила Загулові гострі закиди за втечу від дійсності.

Знаючи глибокий інтерес моєї приятельки до історії мистецтва, Загул інколи приносив нам цікаві, розкішно ілюстровані книжки з цієї галузі, які відшукував серед недогарків колишньої графської бібліотеки. Тоді ми захоплено розглядали копії прекрасних картин, знятки скульптурних шедеврів. Але кінець-кінцем розмова сходила на літературні теми, і Загул або весело сипав дотепами з приводу якогось автора чи твору, або розповідав нам про чергові літературні новини. З Загуловими оцінками й методами освітлення певних літературних фактів мені, хоч і в дуже незначній мірі, доводилося поволі знайомитися під час саме таких розмов з поетом.

Однієї неділі ми з приятелькою одвідали родину Загулів на запрошення його дружини — Ірини Матвіївни. У хаті

на всьому було видно дбайливу руку господині. Сам поет сидів з виразом хлоп'ячого задоволення, ніби повернулася додому мама. Так воно й було в дійсності. Ірина Матвіївна була для пета й дружиною й одночасно мамою, яка ним дихала і дбала про якомога повніший комфорт для нього. Всі його бажання були для неї закон. Було подивугідним, як ця хоровита жінка вміла у тих складних обставинах пореволюційної матеріальної скрути утворити і затишок, і відносний комфорт, маючи дуже обмежені ресурси платні натурою.

По обіді розмова оберталася навколо різноманітних тем, доки не зійшла на теми літературні. Загул дістав з полиці томик Стефаникових новель і прочитав нам коротеньку, всього на одну сторінку новелю «Пістунка». Він захоплювався тим, як Стефаник у кількох рядках передав глибоку родинну драму через поверхове дитяче світосприймання. Після «Пістунки» читав ще новелі «Кленові листки» й «Новина». Я була вражена страшними селянськими злиднями, що їх малював Стефаник, і запитала, чи то багато селянських родин на Західній Україні живе так бідно. Загул розповів нам про селянську біду на заході й про велику еміграцію українців звідти до Канади. З його оповідань видно було, що така біда була йому і добре знана, і далеко не байдужа. Щоб перемінити тему, він прочитав нам новелю того ж таки Стефаника «Побожна». Під час читання Загул особливо наголошував образні слова, якими Семениха наділяла свого нечепурного чоловіка, як от «гямба нехарапутна», або спинявся на несподіваності порівнянь: «Та я тобі так шкіру спищу, як у книжці, такими синіми рядами». Його очі весело блищали, а ми щиро сміялися. Сміялася з нами й дружина Загула, хоч українська мова була для неї не зовсім зрозуміла, бо вона була росіянка.

На відході ми з товаришкою подякували господарям за цікавий вечір, а я ще окремо дякувала поетові за журнали й збірку «На грані», сказавши при тому, що я дуже мало знайома з символістами. Загул продеклямував тоді вірш Брюсова «Творчість». Мені дивно було чути, як чудово Загул володіє російською мовою. На мое запитання, хто з російських символістів йому більше подобається, Блок чи Брюсов, Загул відповів, що їх таланти в такому співвідношенні, як таланти Моцарта і Сальєрі: «Блок, волею Божою поет, який уміє бачити й відтворювати глибини таємниць всесвіту, тому кожен образ його поезії яскравий і незабутній, а Брюсов посередній талант, якому кожен рядок його віршів коштує великих зусиль і праці». Прощаючись з ними, Загул попросив мене зайти в семінарію до бібліотеки після закінчення лекцій, обіцяючи дати мені поезії Рабіндраната Тагора, з якими я зовсім не була знайома.

На другий день я до бібліотеки зайти не змогла, а зайшла туди десь уже наприкінці тижня. У бібліотеці застала Загула, Бекеша і чималу групу студентів. Загул і Бекеш завзято сперечалися. Загул казав, що цивілізація й культура категорії не тотожні й не йдуть упарі, а Бекеш твердив, що цивілізація

й є культура, бо змушує людськість і швидше рухатись, і швидше думати. «Так по-вашому та людина, що зробить за хвилину найбільше оборотів на своєму власному обцасі і є найкультурніша?» — запитав Загул. Бекеш у запалі суперечки відповів, що так. «Тоді виходить, що найміцніший фізично й найбільше вправний і буде найкультурніший, але це не завжди так», — сказав Загул. Усі засміялися, а найбільше й найщиріше сміявся Загул, бо, як виявилось, цю суперечку він затіяв для того, щоб показати студентам на практиці засоби казуїстики.

Після дискусії студенти одразу пішли за своїми обідніми порціями, а Загул вийшов до сусідньої кімнатки за книжками. Подаючи мені дві маленькі книжечки Таґора, він сказав: «Я певен, що його поезії вам сподобаються; у свій час я дуже захоплювався ними». Загул розгорнув меншу книжечку під назвою «Садівник» і прочитав уголос кілька рядків поезій у прозі. Пригадую, що його увагу особливо притягнув вираз: «Це було тоді, як я ще жив у полисках маминого тіла». Звертаючись до Бекеша, він промовив: «Ну, що ви на це скажете? Де ви знайдете у нас щось подібне?» Загул сказав правду: я довго була захоплена чарами поезії Таґора.

У листопаді, як сніг на голову, впало на семінарію лихо. Було заарештовано кількох студентів і викладача історії Бекеша. Арешти пройшли також серед інтелігенції в Ставищах і в ближчих селах та хуторах і почали ширитися далі. Причин арештів не знав ніхто. Всі ходили пригноблені й похмурі. «Таж то дітлахи! Що вони могли такого зробити, щоб справа дійшла аж до арешту?», — говорив Загул при зустрічі з мною, як і всі, в здогадах, не знаючи причин такого лиха. І хоч він нічим не міг допомогти потерпілим, проте не переставав журитися їх долею.

Згадані арешти були ніби початком цілго ряду неприємностей, які назривали й росли в семінарії, хоч вони з тими арештами нічого спільного й не мали. На вигляд усе було ніби добре; навчання в семінарії йшло безперебійно. Прийшла зима, хоч і не довга того року, але холодна. Трохи ускладнилися побутові умови, бо треба було різати й колоти дрова, стало важче носити відрами воду від ставка крутими слизькими стежками. От тоді й виявилася любов студентів до Загула. Вони взяли над родиною Загулів своєрідне опікування, радо допомагаючи їм у чому тільки можна. Пригадую, як Загул та його дружина були зворушені й одночасно схвильовані такою милою увагою. Правда, дружина Загула скоро знайшла відповідного робітника для цих послуг.

Коли Загул захворів, студенти весь час розпитували про стан його здоров'я в Ірини Матвіївни, а коли він трохи видужав, почали його відвідувати й пропонували різні свої послуги. Одного разу зайшли й ми з приятелькою одвідати його. Сидів за столом з перев'язаними зубами, що розболілися після перестуди, і щось писав своїм дрібним чітким почерком. Змізерні-

лий по хворобі, з перев'язкою через голову, виглядав якось по-дитячому нещасним. Він щиро зрадів, побачивши нас, і після перших питань про новини показав нам свою роботу. Це був поширений конспект його наступної лекції з поезиї, де для прикладу були взяті рядки з нового вірша Тичини. Він захоплювався тим віршем, як дитина новою забавкою, і казав: «То ж дивіться, що за майстер!» Пізніше з таких конспектів Загул уложив свою «Поетику».

Слухаючи Загула, я весь час дивилася на невелику купку листочків, дрібно списаних і акуратно складених поряд із чималою розвідкою про «Слово о полку Ігореві». Я була певна, що то нові вірші поета, і попросила дозволу заглянути в них. «О, то!», — якось неохоче кинув Загул, але присунув ті листочки до себе й почав читати. То були прекрасні переспіви з «Слова». Особливо мене вразили переспіви битви на Каялі й плач Ярославни. Виявилось, що тієї зими він багато працював над «Словом», даючи по кілька віршованих варіацій до кожного розділу пам'ятки, щоразу міняючи в тих варіаціях ритм і строфіку. Кожен з тих віршів був по-совому гарний, а деякі — винятково прекрасні, проте поет ними не був задоволений. Йому все здавалося, що вони не передають з усією глибиною духу доби. Наше захоплення його переспівами було йому все ж приємне. Він читав нам напам'ять цілі розділи з оригіналу «Слова», доки дружина не спинила його, побоюючись, щоб у нього не заболіло знову горло. «Ні, ще не родився той поет, щоб усю неповторну красу „Слова“ поклав на вірші», — казав він.

Щоб не втомляти хворого, ми почали прощатися. Коли ми відходили, Загул подарував моїй приятельці дві книжки своїх перекладів з Гайне, а мені кольоритний роман польської письменниці Родзевічувни «Девайтіс». Це була наша остання зустріч із Загулом в умовах спокійного життя семінарії.

Між педагогічним складом семінарії почалися непорозуміння, що розкололи весь колектив викладачів на два табори. Безсумнівно причиною багатьох непорозумінь була хвороба директора семінарії. На одному засіданні педагогічної ради Самійленко несправедливо напав на одного викладача, людину дуже порядну й сумлінну в своїй роботі, ще до того й хвору. В обороні покривдженого проти Самійленка гаряче виступив Загул, його підтримали Б. Лось та Ф. Великохатько. З боку Самійленка на них посипалися доноси до Таращанського відділу народної освіти, а в стінах семінарії на сторінках семінарського журналу, почали з'являтися на них пасквілі. Якось Загул приніс такий пасквіль і до нас. «Ну, подивіться, як влучно висміяв мене той злодій! Прямо чудово! От же злодій!», — говорив Загул, захоплений якимись гострими висловками проти нього.

Я ще тоді звернула увагу на повну відсутність злости в характері Загула. Він міг гаряче реагувати на якусь несправедливість, обурюватися проти зла, заступаючися за покрив-

дженого, але це все виникало з його доброї, чесної вдачі. Таїти ж у собі зло, бажати його комусь, навіть сердитись на когось він не міг у найменшій мірі, так само, як ніколи й нікому не заздрив. Найкраще з цього боку знала вдачу поета його дружина. Колись при мені Загул обурювався з приводу того, що завідувач дитячого будинку в Таращі зробив якісь нечесні махінації з харчами та іншим дитячим майном і купив собі золотого годинника й персня з діамантом. «Та я б того годинника розбив об його власну голову. То ж злодій одривав останній шматок од дитячих уст», — гарячився Загул. Раптом присутня тут дружина поета засміялася. Засміялася добрим материнським сміхом: «О, ти б йому напевне так зробив, — відповіла сміючись. — Та ти ж і комара не вб'єш, пошкодуєш!» І це була правда.

Про ці риси поетової вдачі гімназійний його товариш, полковник Степан Глушко, який проживає тепер у США, висловився так: «У стінах гімназії Д. Загула любили всі його однокласники як дуже доброго товариша, бо він був щирий, доброзичливий, життєрадісний і завжди ходив усміхнений». А він Загула знав дуже близько, бо вони обидва були членами таємного драгоманівського гуртка в Чернівцькій гімназії.

У середині березня, у зв'язку з хворобою моєї матері, я взяла відпустку на роботі й негайно виїхала додому. До Ставищ я змогла повернутися лише в червні. Була я по хворобі на тиф дуже квола, потребувала довгого відпочинку і на роботі взяла звільнення. Залагодивши свої справи, я пішла одвідати Загулів. На мій стук у двері мені одчинив Бекеш. Я так зраділа, що він на волі, що й привітатися забула, а він теж стояв мовчки, вражений моїм жалюгідним виглядом. Вийшла Ірина Матвіївна й запросила нас до хати. Загул оповів про ті великі зміни, що зайшли під час моєї відсутности в семінарії. Педагогічний семінарський колектив остаточно розпався. Загул оповів, як під тиском Таращанського відділу народної освіти Самійленко просив вибачення у тих викладачів, на кого він писав доноси. «Я вам кажу, що він справді людина ненормальна, і його треба лікувати, і лікувати негайно, бо інакше він опиниться в лікарні для божевільних», — казав Загул.

Хоч і говорив поет переконливо, ніхто з нас не взяв тоді цих слів серйозно, а проте Загул говорив правду. Тільки значно пізніше, коли мені стало відомо, що Самійленко скінчив свої дні у психіатричній лікарні, я подумала про те, яка була гостра спостережливість у Загула. Тоді ж ми всі були перейняті клопотом про виїзд із Ставищ. Бекеш виїздив на якусь працю юридичного характеру до Білої Церкви, а Лось, Великохатко й Загул уже мали запрошення на працю у Таращанському відділі народної освіти. Це була моя остання зустріч з родиною Загулів у Ставищах. На другий день я звідти виїхала з тим, щоб уже більше ніколи туди не вернутися.

— З Великохатком і Загулом я ще зустрічалася протягом того літа в Таращі. Обидва вони працювали у відділі народної освіти тимчасово, до початку навчального року. Не знаю, куди мав намір виїздити Великохатко, а Загул повертався назад до Саварки. Восени ми всі розійшлися в різні сторони. З Великохатком ми розпрощалися тоді назавжди, а Загула я ще зустріла влітку 1923 року в Білій Церкві. Після всіх неприємностей, пережитих у Ставищах, він прийшов до рівноваги, був веселий, повний надій на краще майбутнє, збирався переїздити на життя до Києва.

Залагоджуючи деякі свої справи, в середині січня 1924 року, я мусіла побувати в Києві. Увечері таго ж дня, як приїхала, я зайшла одвідати Загулів. Мешкали вони тоді в одній кімнаті на вулиці Гершуні. Ірина Матвіївна щиро зраділа моему приїздові. Вона значно поздоровшала, по-свіжішала й мала щасливий вигляд. Була дуже задоволена з того, що повернулася в міські умови життя. Таку ж саму зміну я зауважила й у Загула. Був говіркий, веселий і зразу ж почав оповідати про літературно-містецьке життя Києва; видно було, що він крутився у його вирі. Він розповідав про літературні організації, літературні вечори, нові театральні вистави і хотів одразу оповісти все те, що трапилось за того півтора року, що ми не бачилися. Коли я сказала, що через день маю від'їздити з Києва, він якось одразу зів'яв, а потім вони вдвох із дружиною почали умовляти мене залишитися ще хоч днів на два-три.

На другий день ми пішли на літературний вечір, де виступав Г. Косинка. Не пригадую, де саме відбувався той літературний вечір, але пам'ятаю, що людей було багато. Г. Косинка, молодий письменник, у чумарці з селянського сукна, ще з незатертою печаткою села, читав своє оповідання «За ворітьми». Читав досить гарно й виразно, але почувалося, що він і хвилюється, і соромиться великих зборів. Із словом після читання виступали В. Атаманюк, Д. Загул і ще хтось із рядів публіки. Чи не найбільше недоліків в оповіданні знайшов Загул, але його манера говорити в дружньо-жартівливому тоні змусила й сором'язливого автора сміятися, і він, по закінченні вечора, довго ще говорив із Загулом і щиро йому дякував за поради. У розмові з Атаманюком уже після вечора Загул розцінював ранні твори Косинки як твори, що свідчать про талант і не абияку обдарованість поета, але й зазначив брак відповідної освіти в автора. «Та він свого доб'ється. Він хлопець енергійний. Ми ще про нього почувемо», — висловив свою думку Загул.

Восени 1924 року ми з чоловіком, з яким я одружилася на весні, приїхали до Києва, і я вступила до ІНО. До моїх намірів здобувати вищу освіту Загул поставився чи то з недовірою, чи то з якоюсь нехиттю. «Ви собі не уявляєте, скільки вам доведеться змарнувати здоров'я, витратити сил

надаремно. Може, краще було б, якби ви почекали ще рік-два, поки все більше налагодиться!» Але ми з чоловіком раз початою діла не кидали й розпочали свої студії.

Із Загулом за цей перший рік перебування в Києві я мала всього кілька коротких зустрічей. Працював він тоді на посаді редактора сценарного відділу «Українфільму». Не знаю, чи та робота його цікавила, але чула, що він дуже багато допомагав своїми порадами сценаристам.

При від'їзді з Києва на літні вакації ми зайшли до Загулів попрощатися. Застали його дома. Був веселий, задоволений і з захопленням розповідав, що має листа й фотознімку з Буковини, від сестри. Він показував нам одержану знімку. На мене глянула гуцульська родина з малими ще дітьми, всі в дуже гарно вишитих сорочках і кептариках. І сестра Загула, і всі її діти мали велику подібність до поета. Вони всі мали фамільну рису — широко поставлені очі. Помалу, як і завжди в розмовах із Загулом, ми перейшли на літературні теми. Я запитала, над чим він працює, що пише. «Я більше дивлюся, як інші пишуть, а сам ледарюю. А люди пишуть!» — сказав захоплено. Він дістав «Камену» М. Зерова, прочитав звідти кілька віршів і сказав: «Отак треба писати! — а потім додав: — Та не всі так потраплять!» Запитав, як ідуть наші студії, і був дуже здивований, що я не в курсі літературно-мистецького життя Києва. «О, там усе тепер кипить», — додав радісно, задоволено.

То була правда, що в Києві тоді літературно-мистецьке життя кипіло. Доба НЕП'у давала свої плідні наслідки. Відбудова країни посувалася швидкими темпами. Цей здвиг суспільство, замучене попередніми роками голоду, руїни і безконечним жахом війни, вітало як нову ясну еру. Широко розгорнута українізація позначилася на всіх ділянках життя. Українські часописи, журнали, українські школи й вищі учбові заклади — все це одразу перемінило обличчя Києва. Всім здавалося, що, нарешті, прийшла доба здійснення мрій на краще життя українського народу.

З великим ентузіазмом у цих нових умовах життя брала до науки і молодь учбових закладів, мріючи про широке поле своєї майбутньої діяльності. Пірнула в це життя і я. Навчання, відвідини лекцій, обов'язкова громадська праця та всілякі підробітки поглинали весь мій час, і я місяцями не бачилася з своїми друзями та знайомими.

По довгій перерві я одвідала родину Загулів десь восени 1926 року. В їх житті зайшли зміни на краще. Загул уже був науковий співробітник Академії і мав працю за своїм фахом. Матеріально його справи теж покращали. Коли я прийшла, Загул читав присутньому тут Атаманюкові щось із виступів «ваплітян» проти культурної орієнтації на Москву. Там було речення, про «московські задрипанки!», — з якого Загул щиро сміявся, як завжди, коли натрапляв на гострий вираз. Він говорив Атаманюкові: «Ну, подивіться, як той злодій пише! „Московські задрипанки” — як вам

це подобається?» По відході В. Атаманюка розмова зайшла на літні вакації, а потім на літературні новини. Загул показав багато нових книжок, що вийшли за останній рік, і дуже радів, що так зростає українська художня література. «Збільшуються наші ряди. А скільки ще прийде нових молодих сил!» — говорив поет захоплено.

Наступний рік в ІНО був для мене нещасливий, бо довелося пропустити цілий семестр. Щоб закінчити свої студії своєчасно, я мусіла надзвичайно інтенсивно працювати літо й зиму. З родиною Загулів я довгий час не бачилася, хоч про широко розгорнену працю поета я частково й довідувалася. На весні 1928 року, готуючись до іспитів, я вирішила піти до парку з своїми конспектами. Відшукуючи для себе затишне місце, я несподівано побачила Загула. Стояв, спершись на стовбур дерева, і пильно дививсь на Дніпро. Я хотіла звернути десь убік, щоб йому не заважати, як раптом він глянув у мій бік. «Та як же ви змізерніли! — вигукнув, замість привітання. — Хворіли?» Я розповіла, що багато працювала у зв'язку з іспитами, і про деякі свої побоювання, що не встигну все закінчити своєчасно. «То все пuste! — відповів. — Ви подивіться, яка краса навколо, для неї варто жити!» Перед нами внизу синів Дніпро. Повінь уже майже спала, але він був ще дуже широкий. Десь далеко бовванів протилежний низький берег. Загул глянув на водяний простір, потім перевів погляд на Поділ, на Володимирську гору. «Люблю Київ над усе! — вихопилося з його грудей. — Такого другого міста немає ніде в світі!» Я запитала про міста Заходу: Відень, Берлін, Париж. «У Парижі не був, а Відень і міста Німеччини — великі, імпазантні з чудовою архітектурою, художніми пам'ятниками, але то міста, — наголосив він на останньому слові. — Таких міст по всьому світу багато. Такого ж поєднання, як у Києві, розкішної природи й широких просторів з містом, немає більше ніде, Київ в світі тільки один. І в ньому я хотів би жити до кінця мого життя». Я запитала, чи не пише він часом поезій про Київ. «Працюю над перекладами, — відповів. — Свого майже не пишу. Якось мені те писання не йде. Відчуваю, що старіюся. Пора вже переходити до прози, але не охота».

Протягом пізніших двох років мені з Загулом не довелося зустрічатися, хіба десь на вулиці чи в бібліотеці. Культурне життя Києва в той час ішло безперервно раз налагодженим шляхом, поки цього ладу не стрясла, як вибух, справа СВУ. Арешти в Академії наук, а пізніше й у інших закладах приголомшили киян і поділяли на них, як взагалі діє терор на суспільство. Ніхто не йняв віри, що була якась протирадянська організація чи якась змова. Процес СВУ розцінювали як провокацію, скеровану на знищення передової частини української інтелігенції. Імена С. Єфремова, А. Кримського, А. Ніковського, Л. Старицької-Черняхівської й інші як і згадувались, то пошепки.

Одного такого сумного дня я зустрілася з Д. Загулом біля кіоска букініста. Зосереджено розглядав якусь потріпану стару книжку й на моє привітання не посміхнувся мені, як звичайно. «Чи йдете додому?» — запитав. Я відповіла, що йду на роботу, але маю ще чверть години вільної і хочу пройтися під осінніми деревами. Ми пішли до Ботанічного саду й сіли на лавці поблизу воріт. Стояла задумлива осіння тиша. Безшелесно обсипалося листя каштанів і кленів. Загул сидів ніби стомлений і зосереджений в собі. За мою присутність, здавалося, він забув, а я не нагадувала. Перегода він глянув навколо, спинив свій погляд на ажурних металевих воротах саду і чи продеклямував, чи подумав реченням з вірша Кобилянського: «Сумують вирізьблені дверці, і листя стелиться до сну». Через кілька хвилин я попрощалася з ним, ідучи на працю, а він пішов до Академії, але ця мовчазна зустріч надовго лишилася в моїй пам'яті.

Протягом усього процесу СВУ я ще тільки раз бачила Загула при одвідинах його дружини. Пам'ятаю, що він тоді хвилювався за М. Кравчука, який через хворобу не міг бути присутній на процесі СВУ, куди мав їхати з доручення партійних чи профспілкових органів. «Дружина Михайла Пилиповича говорила мені, що він дуже хворий, і лікар це засвідчив, але невідомо, як можуть повернутися справи в такому серйозному випадкові», — говорив він тоді занепокоєно.

Зимом 1932 року я мусіла в службових справах виїхати на деякий час з Києва. Повертаючись додому з бібліотеки, куди я односила книжки, на вулиці зустрілася з Загулом. Я сказала йому про свій від'їзд. Загул хотів про дещо розпитати й пішов зо мною. Була десь година шоста вечора. Ми йшли під засніженою сіткою віття дерев. Там, де падало світло ліхтарів на вкрите інеєм віття, воно виглядало так казково прекрасно, що навіть заклопотана всілякими своїми справами, я не могла не спинитись, щоб полюбуватися. Стояв тихий вечір без найменшого вітру. Загул зупинявся так само часто і говорив, що хоч би й який талановитий був художник, а передати всю красу вечірнього засніженого Києва він не зміг би. «Ще гру світла на інеї дерев, відтінки кольорів снігу під світлом ліхтарів передати можна. Але як передати урочисту тишу дерев поруч із шумами міста? Або свіжий запах снігу, що пронизує все повітря? Що не кажіть, а люди надзвичайно обмежені у засобах відтворити красу, а тут, у Києві, в кожному кутку вона проситься або в поетичні рядки, або на полотно. Якби ви знали, як я люблю Київ! Я хотів би у ньому вмерти. Більше ніде — тільки в Києві», — додав по хвилі. «А хіба ви не хотіли б повернутися додому між свої зелені гори, за якими так сумуєте?» — запитала я його. «Напевне я туди вже не повернуся ніколи. Думаю, що дід сказав мені правду». «Який дід?» — запитала я.

Загул розповів мені, як якийсь старий дід-астролог по зорях склав йому гороскоп, коли він був ще зовсім молодим юнаком. «Тоді я не вірив, але все в моєму житті збулося, як він мені говорив. Він тоді ще казав мені, що покину свій край». «І він вам сказав, що ви не повернетесь додому?» — запитала я. «Так, він це сказав! — і трохи помовчавши, промовив: — Але як він то казав! У тому щось є. У тому щось мусіло бути!»

Я глянула в його бік. Ішов поволі, мовчки, ніби щось пригадуючи, ніби намагався прозирнути в якусь глибину. «Коли запитав я старого, чи ще повернуся додому, він глянув на мене й відповів: „Е, коби ти, синку, міг! Заросли тернами й залягли туманами стежки тобі додому! Та на все воля Божа, може воно й не так буде!“ Щось то він видів та мені не хотів казати!»

Ми ще постояли кілька хвилин, милуючися зимовим Києвом, і попрощалися. Ми не знали, що процаємося назавжди. Я не знала, що вже більше не повернуся до Києва, а Загул не знав, що вже скоро має ступити на порослі тернами стежки й що не збудеться його мрія тішитися красою рідного йому Києва й у ньому смерті.

Вихорем тяжких політичних та економічних подій, що впали на Україну протягом 1932 та 1933 років, мене й мою родину одірвало від Києва й одкочувало все далі від нього.

Тільки влітку 1934 року довелося мені проїздом побувати в Києві. Там я довідалася про арешти письменників з літературної організації «Західня Україна» і негайно пішла одвідати Загулів. Дома застала Ірину Матвіївну. Привіталися. Один її вигляд сказав мені про нещастя. На вигляд була спокійна, зрівноважена. Але то була нервова закам'янілість, яка буває у людей, що мають у хаті небіжчика. Я запитала про Дмитра Юрійовича, які ставлять йому обвинувачення й чи є вигляди на його звільнення. Вона відповіла, що не знає нічого, що пробувала добитися побачення, але дозволу не дали, що носить йому передачі, але не знає, чи він їх одержує, що пробувала знайти адвоката, але ніхто за такі справи не береться. Потім спокійно, приречено сказала: «Зрештою, не знаю, що йому буде потрібне, бо ходять чутки, що він тепер перебуває у психіатричній лікарні, і не знати, чи він звідти вийде». Згодом, трохи опритомнівши, сказала: «Крім добра, він нікому нічого іншого не зробив, а тепер, як у нас горе, не то ні від кого помочі немає, а ніхто до нас і порога не переступить. Ніби нас і на світі не існувало. Де ж поділись усі ваші українці?» Скорботно стиснуті уста її здригнулися, і вона не була в стані сказати ще щось більше.

Це було моє останнє побачення з нею. І хоч я не могла їй нічим допомогти, проте той гіркий докір її залишився в моєму серці на все життя. На всі мої листи до неї я не одержала жодної відповіді. Пізніше до мене дійшли чут-

ки, що Д. Загула заслано на Байкал і за ним туди поїхала і його дружина. Виїхала — ображена на всіх українців: і на тих, що не хотіли, і на тих, що не могли допомогти їй у великому горі. Виїхала з гіркотою в серці у темне страшне майбутнє з надією полегшити долю того, хто був єдиною метою і змістом її життя.

Дві поезії

Дмитро Загул

* * *

Ти прагнеш сонця і тепла,
 Ти прагнеш тихого спокою...
 Чого ж відчути не змогла,
 Що я, мов сонце, над тобою?

Чому відчути не змогла
 Такого щирого кохання?
 А довго, довго берегла
 Таємний смуток і зідхання?

Моя душа така глибинь,
 Що ти збагнуть її не в силі —
 Хіба твоя скорботна тінь
 Покрие ці прозорі хвили!..

Хіба твоя скорботна тінь
 На душу спогадом не ляже,
 І про віки твоїх терпінь
 Скорботним словом не розкаже?

Чого ж болить твоя душа,
 Чого їй досі сумувати?
 Таж ти для мене не чужа,
 Хоч і сумна, як Божа Мати.

Ставища, 1921

* * *

Благословенна будь од Бога!
 (Мовчіть холодні і чужі!)
 Ти молитовна, тільки вбога,
 Хоч і багата ти в душі.

Ти прагнеш сонця і тіни.
 Ти прагнеш тихого спокою...
 Чого-не відкрити не зможеш,
 Що я мов сонце над тобою?

Чому відкрити не зможеш
 Такого кизирого Роханин?
 А довіри, довіри берегла
 Плаканий кизирок і дитканин?

Моя душа, така м'ябінб,
 Що ти збачувати її не вмієш —
 Хіба твоя скорботина тинь
 Покриве ці прозори хвили!...

Хіба твоя скорботина тинь
 На душу спогадом не ляже,
 І про віки твій терпінь
 Скорботиним словом не розкаже?

Чого-не болить твоя душа,
 Чого її досі сучувати?
 Та-не ти зна, мене не сучка,
 Хог і сучина, як Божка-матин.

Факсиміле вірша Дмитра Загула

В твоїй душі багато скарбів,
Яких не відаєш сама...
Бо їх (щоб вихор не загарбав)
Покрила холодом зима.

Чекаєш сонця і спокою,
(Що тільки мариться вві сні),
Щоб розлились од них рікою
Твої коштовності рясні.

Хотів би бути я тим сонцем,
Щоб мати твій душевний скарб,
Що грає золотом-червонцем
І викликає сотні фарб.

Хотів би бути я тим миром,
Якого ждеш ти день-у-день —
Таким глибоким, цільно-щирим,
І повним радісних пісень.

Благословенна будь сьогодні,
Маріє тужної душі!
Надійдуть свята великодні —
Ми будем знову не чужі.

Зогріє сонце наші вени,
Порозчиняються серця —
Бо ти не можеш жити без мене,
Свого єдиного співця.

Порозцвітають мрійні квіти,
Зневіру, смуток обтрусі! —
Коли навчилась ти терпіти,
Діждемся щастя і краси.

Ставица, 1921

„Сто поезій“ Миколи Вінграновського

Богдан Кравців

Видана тиражем 8 000 примірників у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» (Київ, 1967) третя збірка віршів радянського поета Миколи Вінграновського п. н. «Сто поезій» є видатною позицією в літературному доробку 1967 року. (Не зважаючи на назву, збірка нараховує, як це вже зауважили радянські критики, чомусь тільки 99 поезій). У довідці від видавництва підкреслюється, що «нова книжка Миколи Вінграновського щедро розкриває цікаву грань його поетичного обдарування — глибоку і пристрасну ліричність».

Нова збірка цікава не тільки своїм мистецьким профілем, але й тим, що дає як спеціалісту-текстологові, так і рядовому читачеві рідкісну нагоду простежити еволюцію окремих віршів поета, відомих з першодруків у радянських журналах та газетах, як також із виданої циклостильним способом у Києві 1964 року другої збірки М. Вінграновського п. н. «Так! Є народ...» Порівняння цих текстів з аналогічними текстами в збірці «Сто поезій» виявляє чимало цікавих змін, подекуди надзвичайно вдалих, алеж у більшості зроблених напрочуд невправно.

Залишаючи майбутньому літературознавцеві ширше розгорнуту аналізу, обмежуємося тут стислим описом, наводячи деякі вірші чи їх частини і зазначаючи зроблені в них тепер — проти первісного тексту — зміни.

Окремо передруковуємо із збірки «Так! Є народ...» чотири вірші, які до нової збірки Вінграновського не ввійшли.

І Є НАРОД...

Надрукований під такою назвою в газеті «Літературна Україна» від 4 грудня 1962 вірш закінчувався такими рядками:

Бо він — народ. Бо він — глагол життя.
Він зміна змін. Йому нема заміни.
Бо він один, крізь весни і крізь зими,
Він у віках існує до пуття.

А ми? Що ми? Себе ми знаєм зроду.

А ті, що продалися

злоту

в рот?!

Лиш ті не продалися, хто народу

Віддав себе і —

ствердив

свій народ.

Ми знову є. Ми пізні. Найпізніші,

Що нарости з худеньких матерів

В саду порубанім... Я знаю — не для тиші

Вулкани дихають з-під наших юних брів.

У тексті цього ж вірша, що надрукований у зб. «Сто поезій» (стор. 8-9), рядок четвертий першої строфи звучить куди виразніше, але вже без віків: «Веде свій слід з не бути у буття».

Натомість цілком знебарвлена друга строфа наведеного тексту. З виразного і промовистого «А ті, що продалися злоту в рот?! Лиш ті не продалися, хто народу віддав себе...» залишилося: «Чимало віддалось нас жаху в рот. Лиш ті не віддалися, хто народу віддав себе...»

ПОВЕРНЕННЯ ХІКМЕТА

Вірш під цією назвою був надрукований уперше в київському журналі для молоді «Зміна» ч. 11, 1963, стор. 16) у такому варіанті:

Тремти, Туреччино! Він вирушив до тебе.

Свою труну розбивши опівночі,

Навпомацки в земельній темновинні

Під кладовищами, під ріками, під світом

Він вирушив до тебе, бо поети

І в смерті плачуть землю Батьківщини.

Він вирушив до тебе під дубами,

Під корневищами страждань своїх планетних,

Під корневищами політик і країн,

Під корневищем людства — до Вітчизни.

По-під Дніпром, біля чола Тараса,

До моря Чорного, а потім по-під морем

На ліктях, на колінах твій поет

Повзе до тебе, чуєш, батьківщино?!

... Прости мене, що я твою ганебу

Підняв на голос, щоб не спала ти.

Що не оспівував тебе, ридавши ридма,

А бив тебе у зуби за покірність,

За сліпоту, за гумовий хребет

Перед фашистськими мечами і штиблетами.

*Прости мене за шпугунів твоїх,
Що ссали мої кроки і мій подих,
Прости мене за тюрмища твої,
Що дух мені гноїли й гвалтували.
Прости себе за мене, Батьківщино...*

Прощаєш, так? Будь проклята тоді!
Тоді я сам — Туреччина. Я — ти.
Я та Туреччина, ім'я якій — свобода!...
Тремтять, туреччини! Поети — не кроти!
*Але й тоді, коли стають кротоми,
Їм все видніше з моря і землі:*
Поета очі — це народу очі.

Наведений тут у цілості вірш «Повернення Хікмета» вміщено також у збірці «Сто поезій» (стор. 20-21). Рядок третьої першої строфи з наявною в ньому помилкою виправлено на «Навпомацки в зеленім темновинні». Синтаксично новаторське «Плачуть» із рядка шостого цієї ж строфи змінено на більш традиційне «кличуть». У другій строфі всі «корневища» виправлено на «кореневища», чим порушено ритм. У шостому рядку четвертої строфи «фашистськими мечами» змінено на «фашистськими ногами». П'ятий рядок п'ятої строфи «Прости себе за мене, Батьківщино...» змінено на «Прости мене за мене, батьківщино». Останній рядок останньої строфи звучить у новому тексті: «Поета очі — це вітчизни очі». Проте ж, найважливіші зміни — це викреслення рядків — четвертого першої строфи, першого і другого п'ятої строфи і п'ятого й шостого рядків шостої строфи, (Усі викреслені рядки — в первісному тексті даємо курсивом).

ПІСНЯ

У збірці Вінграновського п. н. «Так! Є народ...», виданій в УРСР 1964 року, привертає увагу вірш «Пісня» такого звучання:

Грім грому, блискіток аркани,
І ядра хмар, коругви неба змерклі...
Тремтять з відбитими руками і ногами
Козацькі черепи під Берестечком в церкві.
*Що воля в неволі, що доля в недолі,
І щастя в нещасті, Вітчизна в напасті.*
Тремтять козацькі черепи в зовиці,
Звуть-кличуть ноги свої, руки і шаблі,
І коней кличуть, порох і сулиці,
Себе живих звуть-кличуть із землі.
*Бо воля ж в неволі, бо доля ж в недолі,
І щастя в нещасті, Вітчизна в напасті.*
Та не біжать їм коні із долини —
І порох змок, з очей калини вігь...

Вони ж кричать, бо череп України

Їм видиться в кривавиці століть.

Калина у листі, дитина в колисці,

І кров України струмить з домовини.

Грім грому, хмари сріблом куті,

Сум'яття дум, у серці крик сичів...

Мовчать козацькі черепи забуті

Під Берестечком в церкві уночі.

Надруковано наведений вірш й у збірці «Сто поезій» (стор. 57), але без усіх трьох рефренів, поданих тут курсивом. У другому рядку третьої строфи вдалий новотвір: замість «з очей калини віть» — «з очей-калиновіть». Четвертий рядок тієї ж строфи попсований: замість «вчувається в кривавиці століть» — незрозуміле «вчувається кривавиці століть».

ВЖЕ ВСЕ ПРОЩАЛЬНО. Я БОЮСЬ...

Вірш, що починається цим рядком, вміщений у збірці «Так! Є народ...» (1964) у такому варіанті:

Вже все прощально. Я боюсь.

Боюсь учора і сьогодні.

Боюсь, що сам собі назвусь

Таким, як був, як є, як — годі!

На маю права. Час летить.

І віч-на-віч з своїм народом

Мовчиш! Мовчиш, бо не болить

Твоя душа зігнилим плодом.

Мовчиш, як мрець у сповитті,

Хоч на плечах працює шлунок,

І серце б'ється в животі,

І думки на губі докурюк —

Яке подонство, боже мій!

Яке блюзнірство захололо...

Будь проклят, о пузата доле,

Тих ситих слів неситий рій.

Народе мій, як добре те,

Що ти у мене є на світі...

Не замело? Не замете!

Була б колиска, будуть діти!

Надрукований наведений тут вірш також у збірці «Сто поезій» (стор. 59), але не в п'яти, а вже тільки у трьох строфах, без другої і третьої (підкреслених курсивом). У першому рядку четвертої строфи мовна поправка: замість «Яке подонство, боже мій» — «Яке блюзнірство, боже мій...»

Початий цим рядком вірш Вінграновського про міщанство був надрукований у журналі «Зміна» (ч. 11, 1963, стор. 18) і згодом у збірці «Так! Є народ...» (1964). У другій частині цього вірша було сказано:

Тут мет нема. Тут їх, як птиць, жують
 Із простирадлами і тютюновим димом.
 Тут жовч — не жовч. Тут жовч і та мажорна
 На звуках ніжності з мережі у мережу.
 Убрання в мову, як в одержу,
 Тут не ганьба, не жах, а норма!
 Втечу! Втечу хоча б у слові!
 Втечу без слави і вінця
 Крізь ваші душі гарбузові
 І відгодовані серця,
 Крізь вашу рабську кров безкровну,
 І ваші ситі скити — геть!
І ваші ситі свити вщертъ
Блюзнірством повні!.. Безголовну
Лояльність вашу, де живіт
На троні поруч з фокстер'ером
Впирається в народ і в світ
І пупом внохується в еру...
 Я задихаюсь. Біль — до млости,
 Я всі прокляття розпрокляв
 І фіолетовий від злости
 Ножами серце обіклав.

Попає цитований вірш і на сторінки (98-99) збірки «Сто поезій», але перший рядок наведеного тут уривка змінено на: «Мети нема. Її, як птиць, жують...» і шість підкреслених курсивом у цитаті рядків викреслено цілком...

ПРОРОК

Вміщений у збірці «Так! Є народ...» (1964) під цією назвою вірш звучить так:

Духовним присмерком жахливим
 Гнітився я, йдучи один.
 І з Серафимом шестикрилим
 Зустрівся в плинності годин.
 Ступили крок, ступили другий,
 І наші погляди сплелись.
 І я упав... Жалі і туги
 До нього з серця потяглись.
 На глум, на сором, на огуддя,
 Ввіп'явшись в груддя кам'яне,
 Я рік йому: брехав я людям,
 То ж покарай тепер мене!

Убий мене! Мій дух дме далі —
 Гадючий дух, гадючих жал.
 На почесі, і на медалі
 Сумління серця я віддав.
 Я сліпо вірив. Але згодом
 Я вірі очі осліпив,
 І тричі проклятий народом,
 Тиранство я благословив.
 Спали мене. У серці голо,
 Я жив, як бубон, для ідей.
 І чорним, не своїм глаголом
 Я спопеляв серця людей!!!
 І я замовк. З кущів лози
 Густи вітри повз нас шугали,
 І раптом чорні дві сльози
 З його очей в мої упали.
 Губами віщими, аж млосно, —
 Він до моїх сумних припав,
 І мій язик орденоносний
 Згорів, як лист, як віск, розтав!!!
 І оглянувшись в чорних далях,
 Меча у груди він простер,
 І серце в славі і медалях,
 Він витяг з мене і розтер,
 І рік мені: «Повстань, пророче!
 Твоя настала вже пора,
 Твориись в людей у дні й ночі
 Глаголом правди і добра!»

Із наведеного тут вірша на сорок рядків надруковано в збірці «Сто поезій» (стор. 102-103) тільки 32 рядки, хоч під заголовком вірша зазначено: «Із Пушкіна».

Крім пропущених у цьому переспіві чи радше подражанні восьми рядків, підкреслених тут курсивом, у тексті вірша зроблено й інші зміни: замість

«Гадючий дух, гадючих жал.
 На почесі і на медалі
 Сумління серця я віддав»

поставлено в 14—16 рядках —

«Гадючий дух гадючих сил
 На почесі і на скрижалі
 Сумління серця покосив».

Рядок 22 «Я жив, як бубон, для ідей» переправлено на «Я жив, як бубон день-у-день». В рядку 27 «чорні дві сльози» замінено на «віщі дві сльози» і в рядку 29 «віщі губи» на «вічні губи». В рядку 30 «сумних» замінено словом «сліпих». В рядку 31 замість «язик орденоносний» поставлено «язик (...) мундироносний».

І дух, і шкіру, й сльози непроліті!
 І станеш ти новітнім байстрюком
 Із випеченим серцем в чорносилі
 І житимеш ти ситим мертвяком,
 Та Сон і Син згризуть тебе й в могилі.
 Той Сон — свобода нації. Той Син —
 Вітрило нації на всю життєву всевіч...
 Щоб відсвітом, бодай навіть косим,
 Упало б щастячко на сліпоту і неміч.
 Отих рабів німих... — самому заніміть
 На гнівній палі правди понад сміттям...
 То — Сон — Шевченко, виснений століттям
 Для пробудіння всіх синів й століть.

У ЛАСТІВ'ЯЧИХ ГНІЗДАХ ХМАР...

У ластів'ячих гніздах хмар
 Пищали зорі. Небо спало.
 Легке чуття за душу спало,
 Легке чуття незримих чар.
 Вже зелене синій сніг,
 Вже серце поглядає дальню.
 Веселко радощів моїх,
 Мені невесело — печально.
 Поза твоїми небесами
 Я інші бачу небеса,
 І мука інша і краса
 Мене охоплює ночами.
 І гнів мій — бухне! Вже непевні
 Передчуття мої грядуть.
 Кривавим цвітом зацвітуть
 Любові павіті зелені.
 І вже тоді, у тій обнові,
 Не ймучи в біблію й коран,
 В своїй згорьованій любові
 Я стану демоном карань.
 П'явки із черевом китів!
 Іхтіосаври кабінетів!
 Вам не минути в часолеті
 Моїх неспинних слів — катів.
 Так! Ви не звикли до хули,
 Ви узаконились до гробу.
 Ви за професію взяли
 Любов до партії й народу.
 Кривавсь, мій гнів, вогненно, тлусто,
 Кривавсь вогнем моїх щедрот.
 І дмухай в світ, і дмухай в людство,
 У мій звуканений народ.

Падали зорі останні з московського чистого неба
 В далеч рожевих степів. Починався кордон України.
 Тут привітався я з нею, згарячу час призабувши,
 Тут запитав про здоров'я, про долю, дочку і про сина.
 Тут і почуло життя мое добре і затишне слово.
 Далі пішов я на Київ, Вінницю, Дніпропетровськ і Черкаси,
 Сталіно, Жданів, Луганськ, Сімферополь і Харків,
 І Суми, і Умань, і Миколаїв — усі,
 Всі, як один, серединою віку дванадцятого стали.
 Всіх запитав я про долю, про муки, про мрії й руки,
 Всі здивувались вони моїй мові звичайній
 І відповіли ганебним шинкарським наріччям —
 Чи то з російської, чи з української мови огризком.
 Сором ударив мене над Дніпром за минуле мого народу,
 Гнів уперіщив думки за сучасність мого народу.
 Вчила Москва мене мову мою українську любити,
 Вчила любити тебе, Україно, майбутність твою шанувати.
 Хто дозволив невігласам душі книгу часу псувати?
 Хто вам дозволив, батьки, розмовляти з дітьми таким
 словом?

Землю забудуть вони, і забудуть, що ви є на світі.
 Хитро полізуть в життя і безчестям укриється слід їх.
 Плакати будуть, сміятися будуть — ніхто не повірить.
 Німо постануть вони для нащадків своїх ясномовних.
 Ти, Україно, не покритка! Ти не вдова, Україно!
 Чистої крові земля твоя, небо, сини твої, дочки.
 Чистої крові культура твоя і твоя бездоганність.
 Чистою мовою ти майбуття привітаєш у хорі.
 Чистою мовою ти колискову співатимеш дітям.

Про „Собор“ Олеся Гончара

ЛІТЕРАТУРА Й ІСТОРІЯ, СТИЛЬ ТА ІНШЕ

Іван Кошелівець

Повернімося ще раз до історії. Питання стосунку української літератури до історії визначає її (літератури) сьогоднішній упадок до безвихідної провінційності. Поза СРСР немає в світі такого випадку, як український, щоб народ був позбавлений права згадувати свою історію. Література, відтята від історичного ґрунту, не може існувати, наче б висаджена в безплідну пустелю. Підкреслимо, що йдеться не про літературу з історичної тематики, а власне про всю, навіть коли вона безпосередньо до історії стосунку не має. П'ятдесятиліття, день по дню звужуючи коло, письменника примушують зрікатися свого минулого: там йому вже немає до чого доторкнутися, бо виявляється, що воно перейшло в чужу власність (російське), або «буржуазно-націоналістичне», або врешті, те, що лишилося, так спрепароване в догматичних ретортах марксизму-ленінізму, що давно втратило свою подобу (Шевченко, наприклад, чи Франко).

Ми підкреслено говоримо про останнє п'ятдесятиріччя, хоч до нього треба б ще додати й триста років під московськими царями. Але власне це півстоліття куди страшніше від царських століть: тоді історію України уневажнювано циркулярно, когось за неї засилали, та й було по всьому; а тепер самі українці зобов'язані ще й плямувати своє «націоналістичне» минуле, і письменники в першу чергу. Їм уцелюється почуття власної неповноцінності і неповноцінності всього, що виворене їхньою історією. Вони травмовані тим, що самі ж мусять топтати ногами те, над продовженням чого їм призначено трудитися.

Це так далеко заходить, що з поверхні починає здаватися нормальним, і ніби нікого не дивує й не обурює, коли Олексій Полторацький у статті «Ким опікуються деякі „гуманісти“» («Літературна Україна» від 16 липня 1968) називає злочинцями й бандитами тих українців, які виступали в обороні свого права на історію, на національну гідність. До речі, нам здається, що саме до Гончара він звертається (не називаючи прізвища) з запевненнями, що цим людям мало Мордовії, їх треба б, мовляв, постріляти:

«От ви, наприклад, талановитий літератор (не називаю вашого прізвища, бо переконаний, що глибоко переживаєте свій вчинок), автор одної з кращих книжок про Вітчизняну війну, що скажете, довідавшись, яких „талановитих журналістів” захищаєте? . . . Чому ви тепер граєтеся в „гуманізм” і захищаєте того, хто зраджував і зраджує Батьківщину, наш народ?»

Річ нечувана, щоб висловлюватися так про того, хто захищає і твою ж національну гідність, але звичка бере своє, і Полторацький, явивши отакий приклад нищоти, напевно почуває себе далі добре в товаристві українських письменників. Він купує цією статтею право далі їздити за кордон і титул головного редактора «Всесвіту». І як ми йому все таки не повіримо, що він це пише з переконання, то не можемо заперечити, що він намагається вдавати щирого; і з статті хтось, хто не знав би обставин, міг би подумати, що його душа вібрує від обурення проти «націоналістичних» злочинців.

Хай це в публіцистиці, але й у сутій літературній творчості від письменника вимагають фальшу, і як він, бажавши побачити свій твір у друку, не хоче працювати марно, він мусить симулювати щирість, малюючи рожево фальшиве суспільство.

Так мусів робити й Гончар, з чого не одна слабкість роману «Собор», як і попередніх його творів; зокрема слабкості стилю: зайва патетика, багатослівність, намагання висловлюватися «красно» там, де це зовсім зайве, і т. д. Але про це мова далі. Ці слабкості до якоїсь міри зрівноважує громадянська мужність письменника, який відважився написати про сучасність так, щоб у ній було чути подих живої історії. Ніби за всіма конституціями це його елементарне право, але ні: дотик до історії свого народу українському письменникові заборонений, не зважаючи на всі його заслуги, і Гончара відразу ж осмикнули.

Розуміється, у випадкові Гончара йдеться про живу історію — в душах сучасників. Бо є «історія», якої можливо-владці не бояться: у офіційному препараті «Історія УРСР». У згоді з цією можна писати історичні романи, наче б годувати народ історією з консервних банок. Це навіть заохочується. Страшна для них та історія, що живе в душі людській, не цензурована й не контрольована за відповідним «курсом»: можна писати романи «Наливайко» чи «Хмельницький» (Іван Ле), які не схивлюють людської душі фальшивим зображенням минулого, але ні за що в світі не можна писати про сучасника, хай і комуніста, який думає історично. Як писав про редактора Карка Микола Хвильовий:

«Потім повернув додому. Біля нового магазину — тут тепер державну шоколяду продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна — хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть,

могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову».

Не вільно писати про такого комуніста, який згадує, «як шумувала Україна», бо обов'язково дозгадується до самостійности. Треба писати про комуніста, який свою Україну забув. Цю ситуацію знають добре обидві сторони: ті, що роблять літературу, і ті, що її контролюють. Переслідують не Івана Ле за фабрикацію історичних консервів, а письменників, які бачать сучасність через історію. І ці переслідування етап за етапом пронизують всю історію української радянської літератури: Хвильового не можна реабілітувати, бо його герої згадують, «як шумувала Україна»; Юрій Яновський взагалі не підлягає реабілітації, бож його ніби не репресували, але його треба канонізувати так, ніби «Чотирьох шабель» він не написав, бо й у цьому романі «шумує»; спадщину Довженка треба було перечистити, щоб зрештою накрити його прах зфальшованим п'ятитомником, у якому ті тексти, що стосуються історії України, відрізняються від публікацій, у яких вони появилися дослівно кілька років перед тим.

Ми назвали лише три постаті в українській літературі з тих, кому історія не давала спокою, і здавалося, ніби з ними вже впоралися. Ціле десятиліття по Довженкові партійна бухгалтерія підраховувала успіхи «злиття націй», сподіваючися, що врешті українська література відучується думати історично. І раптом рецидив з боку людини, від якої такого найменше сподівалися: яку поставили у керівництво спілкою письменників, яка попередніми творами просто таки ілюструвала партійну пропаганду. Так що «Собор», мабуть, пустили стотисячним тиражем, заки додивилися, що в ньому крамола — рецидив історизму.

Історичні ремінісценції, якими насичений «Собор», літературно далеко слабші, ніж у Яновського чи Довженка. Ставши на тому, що про можливість письменника, який почав літературну працю за сталінізму і мусів сам себе змалювати в пристосуванні, ми не можемо скласти собі уявлення, — утримаємося від пояснення сказаного меншим обдаруванням Гончара. Але можемо з певністю говорити про відміни, обумовлені часом. Шахай і його маршали в Яновського — наче б перенесені в двадцятье століття легендарні постаті козацьких ватажків. У романі, дія якого відбувається в шістдесятих роках, їм не було б і місця. Довженко, сам кажучи, що йому властиве було «думати образами», через будівництво Кахівської гідроелектростанції на Дніпровому низу бачив історичні події й постаті, що проходили в тисячоліттях по цій землі (скити, Святослав, Сірко). Такими історичними візіями переповнені його записні книжки, що прорвалися в друк у найсприятливіший час другої половини п'ятдесятих років. Може, тепер їх уже й не друкували б.

Гончар супроти названих двох опинився в ще гіршому становищі: за десятиліття після частинної публікації Довженкової спадщини можливості дивитися на дійсність в історичному аспекті ще звузилися чи й зовсім закриті, і якщо Гончар все таки прорвався з своїм історизмом, то й це вже було сміливістю, що він всю українську минувшину втілив у козацькому соборі, створивши з нього ніби символ. А поза ним є ще в романі більш-менш абстрактні мрії про колишні «вольності», висловлювані окремими персонажами, але вже не конкретизовані образно, як у Довженка. І оскільки їм відведено досить багато місця, вони повторюються майже в тих самих висловах, в них є щось від деклямації, бож автор боявся конкретизувати свої думки в історичних картинах чи постатях, які могли б назвати «націоналістичними». Видно, як автор озирається, щоб «чого не вийшло», і часом завдяки цьому спосіб прив'язки минулого до сучасності буває в нього до анекдотичности штучний.

Пишно говорить студент Баглай своєму напарникові, з яким його послали на село збирати хліб і звозити до державних елеваторів:

«... А нам якраз і дорогий у ній (козаччині — І. К.) отой дух вольности, патріотизму, що жив широко, весело, — за цим саме ми й зголодніли... Може, цього вітаміну тобі й самому бракує, зачах в інтегралах, козацький нащадку!.. Твій пращур сокола бив на льоту, нежить його не валила з ніг. А мова яка була! Який дух у ній буйнував! „Я, пане кошовий, горло своє ставлю, і веліте мене на сугави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!..” Отаким штилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була. Ну, в нас вона, звичайно, теж е...»

Це гарно, і перша частина наступної фрази либонь звучить ще сильніше, коли ж раптом її закінчення все перетворює на пародію, просто неймовірно, якби читач не знав, що в радянській літературі все можливе: «Ми з тобою себе ще покажемо (!?) — наллемо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж?»

Гончар здавна відомий цими переходами від патетично піднесеного в пародійне (хто читав «Прапороносці», напевно не забуде історії з трофейним портсигаром і ленінізмом). У них звучить щось дослівно трагікомічне: хіба ж не трагедія, що письменник такими скоками руйнує вщент (і, мабуть, свідомо) свій власний твір. І одночасно хіба можна стриматися від сміху від того, щоб історичною героїкою напамповуватися і навіть «горло своє ставити» на те, щоб виконати здачу хліба державі?

Здавалося б, історія в такому ракурсі ніякої небезпеки для будівництва комунізму не становить, але Гончареві критики в один голос кричать проти неї. М. Юрчук і Ф. Лебененко:

«Коли заглиблюєшся у зміст „Собору”, то помічаєш, що картини далекої минувшини якось протиставляються сучасності...» «Багато місця в „Соборі” приділено козаччині. Герої

роману часто звертаються до неї, безоглядно захоплюються нею».

І це, мовляв, зле. Шамота мотивує складніше. Своє ставлення до української історії він попереджає отаким психологічним міркуванням:

«Легше, кажуть, жити, якщо забути все погане і пам'ятати лише хороше. Коли говорити про окремого індивіда, то може, це в якихось випадках і справедливо. Але про народ, про народну пам'ять цього не скажеш».

Ерго: народ не сміє забувати поганого в своїй історії, а українська історія, як це далі розвиває в своїй статті Шамота, уся з поганого й складається. Дивним чином у сучасних «будівників» української культури поляризується добре й погане: перше втілюється в російській історії (там усе добре: і Єрмак «покоритель Сибіри», і Петро I, і Суворов), а друге — переповнило всю українську історію, і тому про неї треба пам'ятати, але тільки на те, щоб її ганити. Тому офіційні критики не довіряють Гончареві навіть тоді, коли він згадує добрим словом історичне минуле для піднесення ентузіазму будівників комунізму. Вони наче підозрівають його у змові з читачем: останній, мовляв, дописки про елеватори може не помітити, а душу собі спогадом про козацькі вольності роз'ятрити. От і спробуй написати роман з історичним тлом!

Можливо, а то й зовсім певно з погляду інтересів російської імперії їм треба визнати рацію: приклад з елеватором ми навели тому, що він дуже разючий; але елеватори не всюди є, іноді прив'язки історії до сучасності й зовсім немає, а зачіпляння історія турбує на кожному кроці, і він не хоче від неї відмовлятися, куди не ступить — бачить її сліди. І на цвинтарі теж. Зanedбаний він тепер, «лише валикодними святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки . . . Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а наче якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих . . . цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на вгороді в Кінебаса ковшик крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого. А потім таки дотямили: та це ж ковшик метал розливати! Десь тут, видно, козацькі ливарні були! . . .»

«Баглаї теж із такого роду . . .»

Продовжимо за Гончара цю думку далі: вони чують свій рід і протестують проти того, щоб партійні висуванці перетворювали їх на безбатченків без історії.

Туга за живою історією навела Гончара й на тему Яворницького, яка давно його турбує. Ще на з'їзді письменників у листопаді 1966 року він нарікав, що «. . . не спромоглися видати спадщину академіка Яворницького . . .» У «Соборі» йому відведена вставна новела — «Чорне вогнище». Літературно дуже слаба, і не тільки тому, що з автором можна сперечатися, чи такий уже важливий у діяльності Яворницького його

поєдинок з Нестором Махном за собор, бож ті, що тепер при владі на Україні, куди більше понищили українських соборів, ніж Махно, якщо б останній і справді грабував церкви. Яворницький гаряча тема, і неполаковано її не подаси. Але й у такому блідому зображенні, ми певні, Гончаревим критикам не сподобається сама присутність Яворницького в романі, «бо не тільки ж пищали він розкопував та оковиту, він видобував з небуття самий дух козацької республіки, затоптаний невідгласами, які й про Марксову оцінку забули».

Це знову проблема живої історії, як і те, чому немає тепер Яворницьких, які соборами піклувалися б. Яворницький, як й інші, рівні йому, — Михайло Грушевський чи Сергій Єфремов, вирости за царя. Це були великі люди з «соборами душ», такі, що кожен де став — там і творилася установа української культури. Тепер, коли свободи менше, ніж за царя, нема їх і місця, де їм стати. Місця повизначувані бюрократичним порядком і на них посаджено висуванців. Либонь місце Єфремова зайняв цитований нами Микола Шамота на те, щоб не було українського літературознавства, Іван Білодід зайняв те місце, на якому треба гальмувати видання українських словників, а хто сидить на місці Грушевського й Яворницького з призначенням закорковувати в пляшку українську історію, це й сказати важко — така дрібнота його посіла. Це все ті висуванці, які нищать українську культуру, як Володька Лобода в «Соборі», тільки іншого масштабу, республіканського. Вони впізнали свою подобу в Володці і тому так гостро напали на Гончара. І зробили це собі на шкоду, бо відносно слабкий роман зробили політичною подією, надали йому позалітературного значення.

За цих обставин проблеми стилю, літературної вартости твору стали другорядними. А шкода, бо питання стилю мусіло б бути в літературі першорядним, бо доки ж їй жити на чужому терені й бути «художньою» ілюстрацією пропаганди.

На жаль, і стиль визначається політикою, і це легко простежити на «Соборі». Коли, наприклад, Гончар мусить завершити екскурс в історію козаччини ентузіастичним висновком про наповнення державних елеваторів колгоспним хлібом, — це питання не тільки літературної правдоподібности, а й стилю. Бо коли письменник дає волю своєму надхненню, він думатиме лише про точність вислову, коли ж йому доводиться вдаватися до свідомого фальшу, його конечно треба прикривати пишними словесними шатами. І в цій пишній оздобі, багатослівній описовості головна хвороба стилю української радянської літератури. Зацитую Паскаля (хай читач не гнівається, що цитата буде дещо довга):

«Так само, як говорять про поетичну красу, можна б говорити про геометричну красу і про медичну красу; але так не говорять: і причиною цього є те, що об'єкт геометрії добре відомий і знають, що він виявляється в доказах; відомий і об'єкт медицини, який виявляється в лікуванні; але не відоме,

в чому криється приємність того, що становить об'єкт поезії. Не знати, в чому полягає природний зразок, який належить наслідувати; і за браком цього знання навігадувано своєрідно кумедних висловів: „золотий вік”, „чудо наших днів”, „фатальний” і т. д. І цей жаргон називають „поетичною красою”.

«Але якби хтось уявив собі жінку, одягнену на цей зразок, який полягає в тому, щоб про дрібні речі говорити великими словами, він побачив би гарну дівчину, обвішану брязкальцями й ланцюжками, і сміявся б з того, бо нам ліпше відоме, чим подобається жінка, ніж те, в чому привабливість віршів. Ті ж, хто на цьому не розуміється, захоплювалися б нею в такому строї, і є багато сіл, у яких дивилися б на неї, як на царівну. Тому то ми й називаємо сонети, зроблені на цей кшталт, сільськими царівнами» (Pascal, *Pensées*, Éditions Garnier Frères, 1964, стор. 80—81).

Хоч це написане й зовсім за інших обставин і понад триста літ тому (бл. 1658 року), воно якнайкраще припадає для характеристики сучасної української радянської прози, така вона десь на провінції «сільська царівна», обвішана брязкальцями й блискітками словесних прикрас; така ж «самобутня» (на жаль, лише в цьому), наче для неї зупинився час і не зворушують її ні новини світової літератури, ні навіть щось добре, що трапляється в «братніх» соціалістичних літературах. Усе те вона цнотливо й з погордою (ясна річ, вимушеною) відкидає, лишаючись вірною своїй провінційній (називаній звичайно «соціалістичною») естетиці.

Правда, це явище до певної міри в нас традиційне, і нащій літературі й раніше не бракувало нахилу до велерічivosti, але ніколи ця хвороба не досягала таких розмірів, щоб тотально посідати весь організм літератури, як це розвинулося за п'ятдесятиліття радянського періоду. Наче б за неписаним законом кожен автор мусить обов'язково певну частину площі прозового твору відвести на пейзажі, внутрішні монолози самого автора й персонажів, нудні й статичні, підбиті псевдофілософським змістом, якого либонь же й взагалі немає. Навіть на означення дій і явищ, які можна назвати одним точним словом, «добрий тон» вимагає вживати не це слово, а обхідний опис купою «красних» слів, які називають «художніми засобами».

Це так усоталося в свідомість радянського літератора, що слово зазнало девальвації, і якби хтось почав писати без цих аксесуарів, вживаючи слово в його точній функції, його відмовилися б розуміти. Так воно й сталося, коли молодий прозаїк Валерій Шевчук на початку шістдесятих років почав писати суху прозу без прикрас і навіть без епітетів. Це так усіх здивувало, що його критика назвала (чи не парадокс!) — формалістом і стероризувала до того, що він почав губитися поволі серед інших і писати, «як усі» (теж з Довженка).

Ясна річ, знайшлося й теоретичне обґрунтування саме так зрозумілої «художности» прози, і що для нашого випадку

цікаве: потрудився над цим також Олесь Гончар. Але заки до цього дійдемо, кілька слів про мову Гончара. Казати, що письменник має гарну мову — значило б ніби ломитися у відкриті двері, бож як йому бути письменником, не знавши мови. Але специфічно для української літератури це не так просто, і з мовою наш радянський письменник має силу труднощів. Йому доводиться жити в оточенні, де живої мови, якою він пише, не чути. Він і сам звичайно говорить чужою мовою і, сідаючи писати твір, мусить уявляти собі, як його персонажі висловлювалися б, якби говорили по-українськи. Письменники мають непоборні труднощі, щоб вдихнути в розповідь живу душу, і багатьом це так і не вдається, бож чути, що для них писати рівнозначне перекладати з російської.

Гончар належить до тих, які мовою панують досконало. Лексика його багата, і він залюбки поживавлює її власними новотворами; розповідь жива і до такої міри здається природною, що, як не знати обставин, можна б подумати, що сталевари на Зачіплянці під Дніпропетровським тільки й говорять отакою чистою українською мовою. Тільки ж неминуча «художність» стилю, яку визнає (чи мусить визнавати) й Гончар, значною мірою знецінює його гарну мову. Я не знаю, де це він сказав, але не сумніваюся в правдивості слів Любомира Сеника, який у статті «Описовість чи художнє дослідження» («Жовтень», ч. 1, 1965, стор. 132), обговорюючи роман Ю. Мушкетика «Крапля крові», посилається на нього, запевняючи, що «для автора покищо залишається актуальним загальновідомий заклик Олесь Гончара про те, що проза мусить бути поетичною».

Та ні ж бо! Зовсім не це для неї актуальне. Йй, якщо мова про українську прозу, можна бути поетичною лише у виняткових випадках, коли з'являються поети в прозі, як Яновський і Довженко. Алеж їх після Гоголя й було тільки два. Поза цими винятками проза мусить бути прозою: без пейзажів (хотілося б бачити хоч один український роман без т. зв. «художніх описів природи») і нудної філософії, сумнівної вартістю якої надолужується високим «штилем». Культура стилю не в напушуванні голосних слів, які в своїй невідповідності до змісту порожнявлюють, як сковородинський горіх-свищ, а в точності дефініції, у відповідності слова до означуваної дії, в чистоті й ощадності вислову.

Радянська література наче б свідомо від цього відмовляється, і Гончар, на жаль, не становить винятку. Ось приклади з «Собору». Вірунька працює кранівницею в ливарному цеху. Замість так чи подібно й сказати, Гончар у відповідності до теорії «поетичности» прози, висловлюється «поетично»: «Мов королева, возсідає там Вірунька десь аж у піднебесі цеху, десь там торкає пальчиками залізну гриву свого велетня крана, і він, покірний найменшому її порухові, пересувається, куди треба . . .» і т. д., фраза ще далеко не закінчена.

Так висловлюватися не виняток, а правило. Як пояснити це явище? Не виникло ж воно ні з чого, з примхи чи моди. Очевидно, воно в природі радянської літератури. Як брати кожен Віруньку з її життєвими клопотами, пристрастями й колізіями, родинними чи суспільними, вона може стати цікавим героєм роману. Алеж у ці чисто людські речі радянська література не має права заглиблюватися. За принципом «не збирати, а добирати факти» — треба, щоб Вірунька вийшла плякатною будівницею комунізму, і до цього може пасувати тільки крикливе плякатне слово. Високий «штиль», як і згадуваний попередньо сентименталізм, теж один з засобів компенсувати відсутність чи фальш змісту вишуканою багатослівністю. Письменникові доводиться товктися тільки на вузькій площині того не особистого людського життя, на якій можна шукати «творчого ентузіазму». А як його нема, — треба створити видімість засобами красного слова. Хай би Гончар сказав просто, що сталевар Іван по закінченні робочої зміни ще ходить ніч у заводському патрулі, доглядаючи громадського порядку: йому закинули б брак «художніх засобів», бож не видно, чи ходить Іван з ентузіазмом. Тому треба написати так, як ніби бачить жінка свого Івана в ролі дружинника: «... гордість жене її в парк, душевну має насолоду дивитись, як Іван з червоною пов'язкою на рукаві, суворий та грізний, веде свій заводський патруль». Це вже «художньо».

Стиль зобов'язує, і раз узявши цей реєстр, авторові доводиться триматися його як у власній мові, так і в мові персонажів. Студент Баглай каже до Віруньки: «Зрештою, що на цій грішній землі людині ще залишається, крім усмішки неба та ласки сонця?» І ніби це Віруньці подобається: «Усмішка неба — це гарно, — каже вона. — Ти таки поет...»

Відкиньмо сумнів, чи доярці властиво так висловлюватися. Хай би вже вона захоплювалася «словесними брязкальцями й ланцюжками», а що сказати, коли на рівні Віруньки смак і академіка-філолога Шамоти. Навівши отакий самий «поетичний» пасаж з «Собору», він стверджує: «Поетично, ніжно, привабливо... Як у Гончара».

Чи свідомий він того, що, пишучи отак, кладе свій академічний авторитет на підтвердження цілковитої втрати містецького смаку в офіційних теоріях радянської естетики?

Приклади наведеного стилю можна черпати обома руками з кожної сторінки «Собору», як і окремі слова, які комусь можуть здаватися прикрасою твору, а воно ж — банальності: «співучі лінії», «музика сфер», «пити красу ночей», «блідлиці заводські мадонни». Боже святий, ще ж Паскаль сміявся з цього жаргону, не вірячи в його поетичну красу!

Ми звернули увагу лише на деякі проблеми творчості Гончара і принагідно всієї радянської літератури. Хто прочитає «Собор», побачить їх багато більше. При тому не йшлося нам про те, щоб ухопити й висловити якусь загальну думку, яка була б усім до вподоби. Можна побоюватися закиду: не

личить, мовляв, критично висловлюватися про роман, який зазнав нападу партійної критики в Києві. Так скаже той, хто дізнався про існування «Собору» з бучі, що зчинилася в Києві, і, далі таки не читавши його, апріорі зробить висновок: раз критикують, значить — роман добрий. Якби так — було б чудово: Гончар бодай знав би, за що карається. Насправді його ситуація багато чорніша: не зазнав він утіхи пишучи роман, бо йому не дали як слід його написати, а потім ще й покарали.

Нам здається також, що якби в Києві були при владі люди, яких хоч трохи турбує доля української літератури, вони мусіли б реабілітувати Гончара, бо устоїв він не захитав. А як уже й так писати не можна, як він, тоді ситуація вже зовсім безнадійна: будуть творчі наради й ювілеї, статистика в найточніших числах буде показувати зростання спілки письменників і віддрукованих аркушів (фізичних і умових, як вони пишуть, з поданням числа знаків у аркушах) — не буде лише самої літератури.

Організована голодова катастрофа на Україні

ФРАГМЕНТ У ТРИДЦЯТЬП'ЯТИ РОКОВИНИ

Петро Долина

Тридцятьшість років тому з наказу ЦК ВКП(б) — тепер ЦК КПРС — був проведений на Україні тотальний грабунок харчових продуктів, у наслідок чого від голодової смерти померло не менше чотирьох мільйонів українських селян. Це був організований Москвою пляновий акт масового народовбивства, спрямований проти українського народу, — акт помсти за опір сильній «суцільній колективізації». Одночасно з організованим голодом на селах (до речі, також і у великій частині українських міст) з наказу Сталіна та його тодішніх «соратників» проведено масове винищення української інтелігенції — головне діячів культури, яке привело до великого спустошення серед української провідної верстви.

Ці злочини ще недостатньою мірою висвітлені на Заході, не говорячи вже про Радянський Союз, де вони покриті майже тотальною мовчанкою, не зважаючи на те, що ці злочини ні в чому не поступаються злочинам гітлерівських народовбивців.

Надрукована тут стаття — це уривок з п'ятого розділу дослідної праці Петра Долини, що її він, як очевидець голоду, написав на замовлення Дослідного об'єднання «Пролог» у Нью-Йорку на початку 1950-их років. П. Долина (псевдонім) український економіст, який тепер проживає у США. Його праця оперта на детальних обслідуваннях, що їх він провів зараз після закінчення другої світової війни серед українців у таборах т. зв. переміщених осіб, які були свідками голоду в 1932-33 роках. Одночасно автор користувався також офіційними радянськими документами, зокрема директивами партійних органів, відповідальних за грабіж хліба на Україні, а також свідченнями тих західних очевидців, що в той час побували в СРСР — В. Г. Чемберлен, Е. Аменде та інші.

Праця П. Долини появилася друком англійською мовою в 1955 році в Детройті (США) у збірнику п. н. «*The Black Deeds of the Kremlin. A White Book*». Vol. 2 «*The Great Famine in Ukraine in 1932-1933*», що його видало Демократичне об'єднання українців, репресованих советським режимом (ДОБРУС).

Українською мовою уривок з праці Петра Долини появляється тут уперше.

Р е д а к ц і я

Уже на весні 1932 року у низці районів України втворився тяжкий стан з продовольством. У ті часи немало було випадків голодної смерти, які мали ще епізодичний характер.¹

Хлібозаготівельна кампанія 1932-33 років, з утворенням спеціальних хлібозаготівельних бригад, пильними обшуками хат та відбиранням від селян усіх харчових запасів обумовила масове голодування сільського населення України, яке почалося восени 1932 року, а на початку 1933 року перетворилося на масовий голод.

Твердження, що голод у 1932-33 роках був загальним, тобто охоплював всю територію СРСР, — не відповідає дійсності. Навіть натяку на голод не було в інших союзних республіках. Голод мав місце там, де був найбільший опір колективізації. Тобто голод було організовано на українських етнографічних землях — в УРСР та на Північному Кавказі, де українська людність становила переважну більшість: західня частина Північного Кавказу (Кубань, де українці становлять 93,8%, та окремі райони Курщини, Вороніжчини з 64,2 відсотками українців до загальної кількості населення) і значно меншою мірою деякі райони Нижньої та Середньої Волги та Казахстану з порівняно невеликою кількістю українців.

На суто російських землях голоду не було. Не було голоду і в суміжній Білоруській РСР.

Клінічна картина голоду загальновідома. Він викликає руйнацію енергетичних засобів організму, оскільки поступово втрачаються життєво потрібні відклади цукру і товщу. Організм виснажується. Витончена шкіра стає землистосірого кольору і складається в зморшки. Людина на очах старіє. Маленькі діти, навіть немовлята виглядають, як старі. Їхні очі стають великими, набирають поважного спокою й суворой непорушности. Дистрофічні процеси часом обмежуються глибоким висиханням тканини, при якому людина нагадує кістяк, туго обтягнутий шкірою. Але частіше наступає набрякання тканин. Пухнуть ноги, обличчя, руки, тріскається шкіра й гнояться довго не вигойні рани. Організм втрачає силу. Незначне фізичне зу-

¹ У селі Шамраївці, Великополовецького району на Київщині, під час хлібозаготівельної кампанії в 1931-32 рр. відбирали від селян навіть пшоно, яке, згідно з розпорядженням відповідального уповноваженого по хлібозаготівлях Івахіна, мало йти для поповнення фонду... «посівних матеріалів».

силля викликає надмірну втому. Для підтримання найконечніших функцій життя — дихання і праці серця — організм витрачає власну субстанцію, білок сам себе з'їдає. Слабне нервова система, порушується координація органічних процесів. Виснажується серце, і від незначного зусилля надзвичайно прискорюється його біг, прискорюється дихання (задишка). Поширюються зіниці. З'являється голодова бігунка. Це вже дуже небезпечний стан, бо незначне фізичне напруження викликає параліч серця. Часто це буває в русі, при підйманні по сходах, при спробах бігти. Зростає загальна слабкість. Хворий не в стані підвестися з ліжка, рухатися. У стані легкої напівсонливості хворий може пролежати тиждень і закінчує життя від зростаючої слабости серця.

Хто бачив українське село перед тим, того жах проймав від одного вигляду села під час голоду. Вигони позаростали бур'яном, часто перед порогом ріс бур'ян заввишки з двері. Увечорі не чути ні співу, ні сміху. Не чути брехання собак, бо їх поїли. Дороги, якими майже ніхто не ходив і не їздив, позаростали. Ходити одинцем чи вдвійку було небезпечно, бо часто траплялись випадки нападів і вбивств для грабунку та людожерства.

Вигляд українських прославлених сільських базарів, багатих на їжу, ґрунтовно змінився. Ось як виглядали вони на весні 1933 року за описом одного спостерігача:

«У центрі села, біля руїн висадженої в повітря церкви, сільський базар. Всі люди на базарі з пухлими обличчями, неговірки, мовчазні, безголосі, їхні рухи кволі, бо в них пухлі роки й ноги. Вони продають або купують кукурудзяні стебла, обмолочені кукурудзяні качани, чорний порошок, натертий з кураю, коріння, кору та нижні частини водяних рослин. Перелічений „асортимент” сільського торгового обігу був для людей тією їжею, яка не рятувала від голодної смерті, а лише, додаючи мук, трохи її відволікала».

Часто-густо на базарах продавали собак, кішок, м'ясо яких вважалося за делікатес.

Під впливом голодування занепадала мораль, збільшилася кількість самогубств та вбивств. Озвіріння людей все більше поширювалося. Інженер-механік М. П. розповідає про випадок, свідком якого він був:

«У лютому 1933 року у потязі, що ходив між Козятином та Уманню, 13 вкрай виснажених дорослих людей, що працювали в радгоспі, разом кинулися на 12-річного хлопчика, щоб видерти у нього шматок (200 г) хліба. Розметавши хліб, вони повзали й збирали крихти».

Взагалі в 1932-33 роках злочинство стало масовим і набрало таких розмірів, що з ним було тяжко боротися. У ті часи крали такі речі, яких напевно ніде й ніколи не крали: їжу з печі. Коли люди помічали, що у когось у хаті топиться й іде дим з димаря, ця хата ставала об'єктом спостереження голодних людей. Бо коли в печі топиться — там щось вариться. І частенко залишена господарем хата була ревізована

«зłodіями», а, повренувшись, господар не знаходив у своїй печі їжі.

Також дуже поширена була крадіжка овочів з городів. Міліція з такими «зłodіями» не боролася, тому люди вдавалися до самозахисту і самосудів. Ось кілька прикладів з села Хорсік та Черноух, Черноухівського району на Полтавщині, що їх подає свідок Н. Л.:

«У селі Хорсік селянка Марфа Приходько на грядці у службовця Черноухівського райвійськомату Логинова вибирала посажену молоду картоплю. Ця жінка була тоді вагітна. Логинов, спіймавши Марфу Приходько, так тяжко побив її коромислом, що вона тут же на грядці й сконала. Логинов за це не був покараний.

«Дівчинка — дочка Одарки Покидько з Черноух — Талья, шукаючи щось з'їсти, залізла на грядку рахівника колгоспу Гаврила Турка і вирвала кілька головок часнику. За це Турко так побив дівчинку, що вона прилізла до своєї хати і вмерла. Турка за це не покарано.

«Іван Орел, працюючи сторожем коло колгоспної комори, хотів щось вирвати в городі Афанасія Брекала. Брекало так побив Орла, що той другого дня помер. Брекала за це не покарано . . .

«В селі Черноухах було багато крадіжок корів, свиней, кіз, а зłodіями були Сизон Тимоцик і Хведір Вертелецький. Одного разу, після чергової крадіжки, обурені цими крадіжками селяни під керівництвом комуніста Кирила Костевича Герасименка (пізніше був суддею в цьому районі) вчинили самосуд над Тимоциком і Вертелецьким. Їх обох убили у власній хаті в присутності їх жінок і дітей . . . Слідство в цій справі не було проведене . . .»

На всіх українських етнографічних землях, де Москва організувала голод, він виявлявся більш-менш однаково. Це підтверджується тим, що саме їли люди під час голоду в окремих частинах України (див. таблицю на 58 стор.).

Листя з дерев було найбільш розповсюдженою на Україні їжею в ті часи. Листя лип та акацій вважалося за найкраще. У дійсності їжа, що її вживали українські селяни під час голоду, була різноманітніша.

По селах, що були розташовані по берегах невеликих річок, збирали мушлі, довго їх варили, виварюючи з них сік, який і вживали як юшку. А виварені мушлі дрібно сікли, мішали з листям дерев та пекли коржі. Їх не можна було жувати, а тому їх ковтали. Тваринний білок, що був у тих мушлях, багатьом урятував життя.

На весні було поширене вживання грибів і немало заготовлено випадків отруєння ними.

У деяких селах півдня України населення намагалося врятувати себе бавовняною макухою, з зерна якої місцеві олійниці добували олію, що йшла на технічні потреби. Як правило, всі випадки харчування макухою закінчувалися трагічно: в наслідок ослаблення організму все тіло людини вкри-

Назва села або станиці	Район	Область
Веприк	Гадяцький	Сумська
Германівка	Обухівський	Київська
Успенівка	Хмельівський	Миколаївська
Військове	Соломенський	Дніпропетровська
Сентове		Кіровоградська
Пашківське	Краснодарський край	
Старомінське	Кубань	
Пархомівка	Краснокутський	Харківська

Що саме їли

Макуху, кору, бур'ян, листя з дерев, качани кукурудзи без зерна.

Собак, котів, ворон, черногузів, ховрахів, кору, трави.

Їли все, що можна: листя з дерев, собак і навіть дітей.

Дохлих коней, собак, котів, щурів, ховрахів, траву, кору.

Лободу, кору і все, що можна їсти.

Жолуді, кору з дерев, ховрахів, лободу, собак, кішок.

Кішок, собак, їжаків, ховрахів, лободу, різне коріння, дохлятину.

Сушену товчену траву з мішаним буряковим соком, галети з просяних висівок та вівсяної, гречаної полови, жаб, мушлі з ставків, собак, котів, людське м'ясо.

валосся червоним сипом, який перетворювався у відкриті рани. Людина вмирала в наслідок отруєння організму речовинами з бавовняного насіння.

На селі було поширене вживання хліба, що мав назву «моторжеників». Це були коржі зеленого кольору, до складу яких входили: кора, розтовчена в ступі, та листя. Інколи до них входили мелені качани кукурудзи, гнилої картоплі.

У районі Сальського на Кубані населення виходило жити в степи, щоб ловити ховрахів, і таким способом врятувалося від голодної смерті багато тисяч людей. Населення села Завітного, що мало 1 000 дворів, шість місяців жило виключно ховраками і навіть зробило запаси смальцю з них. Такі ж випадки мали поширення в південній частині України, в районах, розташованих між станцією Ново-Олексіївка та містом Кахівка.

Свідок з села Софіївки Одеської області підкреслює, що «їли багато людського м'яса, а карати не було кому».

Дійсно випадків людожерства на селах голодуючої України занотовано багато. Але, як правило, спочатку поїли собак, котів, дохлих коней. На весні їли різні трави, жаб і взагалі все, що можна їсти, і тільки під кінець вживали людське м'ясо.

У селі Кишеньках (цього ж району) Полтавської області, дуржина селянина Якова Онуфрієнка з'їла свою дитину у квітні 1933 року. Родина Теренкових, чоловік і жінка, з села Сентове Кіровоградської області, поїли своїх двох дітей, а Денис Литвинов, з того ж села, з'їв свою жінку Зіну Литвинову. У селі Манастирище на Київщині мати Ляшенко з'їла у травні двох маленьких рідних дітей.

У селі Пархомівці Краснокутського району Харківської області селянка Палажка Сокірна полювала на чужих дітей: заманювала їх до хати, душила, м'ясо засолювала, ховала в ляху й їла. У селі Агайманах Іванівського району Запорізької області — Гузенко з'їла власну дитину.

Аналогічні випадки мали місце у Дніпропетровській, Миколаївській, Сумській та інших областях України. Найчастіше це робилося в стані божевілля. Психіатр д-р М. М. оповідає про такий випадок:

«У селі Сурмачівці, Глинського району на Чернігівщині, мати в стані голоду затопила серед дня піч, поклікала одного сина 10 років і почала в'язати йому руки, наказуючи: „Тихше, не кричи, люди почують“. Вона не зважила своїх сил, хлопець вирвався і покликав сусідів. Заарештована не відмовлялася від своїх намірів. Ця жінка то сиділа байдуже, то заходилася плакати, і плач її скидався на виття».

Було б помилкою твердити, що це робилося тільки в стані божевілля. У селі Чернин, В. Дубечанського району Київської області, у травні одна жінка, маючи власну дитину 8 років, заманила двох дітей шкільного віку, зарізала їх, а м'ясо засолила.

У селі Стара Прилука на Вінниччині у родині Мельничуків від голоду померли батько і двоє дорослих дітей. Мати, що залишилася з 7-річною донькою, зарізала її, а м'ясо зложила в баняках. Коли матір запитали, нащо вона це зробила, вона відповіла: «Вона однаково померла б».

У хуторі Широка Балка, Перецепинського району Дніпропетровської області, люди, опинившись в безнадійному стані, напалювали на ніч піч, закривали заткало, двері й вікна, чаділи і вмирили від газу.

Наскільки широко було поширене людоджерство, свідчить той факт, що в Києві, у Лук'янівській в'язниці, була окрема камера для «людодідів». Між іншим ще в 1938 році на Соловецьких островах серед каторжан було 325 «людодідів» з часів голоду 1932-33 років, між якими було 75 чоловіків і 250 жінок.²

Занотовано немало випадків продажу людського м'яса та ковбас, зроблених з людського м'яса.

Свідок Музина Й. П., що зараз мешкає в Детройті, розповідає про випадок у Полтаві:

«Я був свідком, як у Полтаві виявлено різню маленьких дітей дошкільного віку. Це був малий будиночок у центрі міста. Поруч з ним стояли залізнична кооператива ч. 1, залізнична амбуляторія, аптека та будинок безпритульних. Сюди банда злочинців заманювала малих дітей, убивала їх, а м'ясо з них засоловано в діжках та продавано. Відпадки викидано в канаву, прикриту високим бур'яном, і вони спливали з водою, затираючи сліди злочину. Одного дня тут збіглися тисячі людей дивитися, як ГПУ скидало на автомашини дитячий одяг, взуття, торбинки від книжок і т. п. Всі ці речі були виявлені на горіщі, де їх ховали злочинці. Всі зусилля ГПУ розігнати нещасних матерів, які прийшли шукати пропащих дітей, були безуспішні. Поліція вживала зброю».³

Такі виробництва були викриті, крім Полтави, в селі Лихівці Дніпропетровської області, в селі Пашківському, Сєверського району Краснодарського краю, та в низці інших пунктів.

Лікар Д. П., що зблизька спостерігав голод, підкреслює, що найбільше враження на нього зробили такі факти, як поїдання матерями власних дітей та торгівля на базарах ковбасами з людського тіла.

Агроном А. О., який від березня до 15 травня 1933 року бував у селах Ізбинське і Стариця, Вовчанського району Харківської області, пише:

«Люди щоденно вмирили десятками. Мерці по хатах лежали по декілька день, бо не було кому їх ховати.

«Ями на цвинтарі копалися з великими труднощами, і то загальні, на декілька осіб. Мерців скидали на вози, як

² С. Підгайний, Українська інтелігенція на Соловках, 1948, стор. 26.

³ В Америці проживає декілька свідків цього факту.

дрова, підвозили до ями і, як поліна дров, перевертали їх до ями. Падали мерці хто як: чи головою вниз, чи боком, чи стоячки, видовисько страшне.

«Той, хто сьогодні був за могильника, — завтра ставав мерцем.

«Коли б правдиво й цілком безсторонньо зафіксувати те, що робилося в українських селах, то навіть наші правдиві патріоти-українці поставилися б до цього опису з певним упередженням, а про чужинців і казати годі».

Занотовані випадки, коли влада не дозволяла так довго ховати трупи, поки вони не починали розкладатися, щоб перешкодити неселенню відкопувати могили та вживати трупи на їжу.

У колгоспах були утворені по селах спеціальні бригади для закопування померлих. Але інколи вони не встигали їх підбирати, і померлі становилися здобиччю здичавілих собак. У селі Степанівці на Вінниччині одна жінка-вдова повиносила у рядні своїх дітей на цвинтар, а потім померла й сама.

У цьому ж селі в одній хаті померла жінка і залишила двох малих дітей. Під'їхав віз, люди забрали труп матері, а дітей залишили у порожній хаті без догляду, хліба й опіки...

У селі Пархомівці, Краснокутського району на Харківщині, на весні 1933 року стався такий випадок:

«Підвода, що підбирала по хатах мортвяків, зупинилася біля двору селянина Коваля. Зайшли в хату, він ще був живий, але підборщики почали стягати його з печі. Коваль з трудом промовив: „Не тягніть... дайте їсти... я ще живий”. Але підборщики відповіли: „Ми вдруге за тобою заїжджати не будемо, однак умреш”. І живий Коваль опинився у братській ямі. Вночі він випорпався з-під купи тіл і дорачкував з цвинтаря до ближчої хати, йому принесли родичі шматок вареної дохлятини, і він потроху вичуняв. Він був живий ще в 1941 році. Тільки його селяни звали вже не Пилипом Ковалем, а Кащесем Безсмертним».

А скільки поховано ще не померлих? Ось кілька фактів, що їх подають свідки: «В селі Фурса на Київщині візнику за його працю по вивозу трупів платили п'ять грамів збіжжя від трупа. Якось візник привіз на цвинтар купу трупів і почав скидати їх з воза. Один з цих „трупів” піднявся і крокував додому. Візник вхопив його за шиворот і хотів знову кинути його на купу, бо ж він втрачав п'ять грамів збіжжя. Після прохань „трупа” вони порозумілись і разом поїхали додому. Цей „труп” жив до 1941 року».

Свідки зазначають, що як правило колгоспні похоронні бригади поминали хати тих селян, що не були членами колгоспів. У зв'язку з цим хочу навести такий трагікомічний випадок, що стався в селі Германівці на Київщині:

«До братської могили зранку звозили трупи померлих та складали їх понад ямою. Коли набралось близько 60 трупів, їх поскидали до ями, як дрова. В обід приїхав до могили голова сільради Никифоров, відомий в області „колективіза-

тор". Побачивши в ямі труп селянина-„індуса”,⁴ що за життя вперто не хотів вступати до колгоспу, він наказав викинути його з ями, бо той, мовляв, не гідний лежати в одній ямі з колгоспниками. За наказом Никифорова в могилу спустили чоловіка, який зав'язав шнур за ногу, після чого труп витягли з „колхозної” могили й відкинули набік, де він і пролежав з тиждень, поки голова сільської ради не дозволив укинути його в могилу для одноосібників».

У селі Шульгівка, Петриківського району Дніпропетровської області, на весні 1933 року закидано трупами померлих з голоду погребі й колодязі, бо в селі бракувало людей, щоб ховати померлих.⁵

З страшної голодової ситуації, в якій опинилося українське селянство, воно шукало виходу, порятунку. На весні 1933 року наймолодший, найспритніший елемент рятувався від голоду втечею з села, найчастіше без будь-яких документів, інколи з відповідними посвідками сільради.

Основна маса селянського населення, особливо старі та діти залишалися дома. Але велика кількість селян з запалими очима, запеченими губами, безмірно виснажених — посунули до міст, щоб дістати щось їсти, щоб принести додому шматок хліба або бодай картопляного лущиння.

Починаючи з весни 1933 року, юрба страшних опухлих постатей з сірими обличчями — жінки, чоловіки, діти — наповнювали вулиці великих міст. Найбільше їх можна було бачити в чергах за комерційним хлібом. Справа в тому, що на початку 1933 року, в розгар голоду на Україні, у великих містах по всьому СРСР були відкриті крамниці, де вільно, без карток, продавався хліб, але по комерційних цінах — 4 крб. за 2,5 фунти білого і 3 крб. за 2,5 фунти чорного хліба. Треба підкреслити, що за 16 кілограмів (40 фунтів) пшениці селянин отримував від держави при обов'язковому «продажу» їй хліба — 90 коп. Як правило, ці черги встановлювалися з вечора, і селяни днювали та ночували біля крамниць.

Інженер Б. Л. пригадує, що його рідний брат, якого батько, рятуючи від голоду, привіз до міста, завжди стояв при крамниці розподілу хліба, холи звантажувати хліб, і казав, що його мрією є одержувати 400 грамів хліба щоденно.⁶

Агроном П. О. пише, що «важко було бачити голодуючих людей взагалі, особливо селянок та дітей, коли вони просили хліба, а їм відмовляли, і вони йшли до «помийки» при будинках у надії знайти там щонебудь їстівне: відходи від овочів, об'їдки, голівки з камси чи якийсь кусник хліба».

⁴ Походить від слова «індивідуальник», по-українськи — «одноосібник»: назва селян, що не були членами колгоспів.

⁵ Часто-густо людей ховали у дворі, на городах, у канавах, в ярах і т. д.

⁶ Хліб отримувало міське населення, що мало хлібні картки, тобто ті, що працювали, та їх утриманці.

Міські базари були переповнені селянами навколишніх сіл.

Ось опис Київських базарів у час голоду, що його подає інж. І. Д.:

«Базари — Житній на Подолі, Лук'янівський, Сінний, Жидівський (Галицький), Басарабка, Троїцький, Володимирський, Солом'янський і Деміївський торгували, як завжди, цілими днями. Коло базарних столиків і рядами на землі сиділи торговки, що продавали склянками всяке збіжжя: пшеницю, жито, ячмінь, просо, кукурудзу, крупи чи якесь борошно, рибу і тульку, коржі, млинці й пиріжки з якоюсь начинкою. Все це розцінювалося карбованцями. З-під поли продавався хліб — буханцями, а частіше шматками. Часто потайки продавалось якесь м'ясо, найбільше кінське, але сумнівної якості.

«Городина: картопля, цибуля, буряки, морква, а також у пляшках молоко чи інші молочні продукти, що їх виносили на базари селяни з околиць сіл, — були в дуже обмеженій кількості і дуже дорогі.

«Крім цих харчових продуктів, базари були завжди переповнені речами з села — найдорожчими реліквіями селянських родин і ручної роботи мистецькими виробами: коралевими намистами, які жінки передавали своїм дочкам з роду в рід, вишиваними рушниками, сорочками, скатерками, різними ручної роботи килимками. Ці свої найдорожчі речі селяни приносили до Києва звідусіль і продавали за безцінь чи міняли на кілька склянок якогось збіжжя, щоб рятувати від голодної смерті свої родини.

«На базарах можна було спостерігати три категорії покупців. Одна категорія, яка викликала найбільше обурення, — це дружини комуністів і «ответственных работников», які тоді одержували в закритих „распредах” багаті харчові пайки. Ці жінки виносили на базари лишки тих пайків і за них вимінювали у селян за безцінь ті найдорожчі речі: рушники, скатерки, килими і килимки.

«Друга категорія — це жінки робітників і службовців, що хотіли на базарі прикупити для своїх родин якісь харчові продукти: городини, молока для дітей, якихось крупів для юшки. Цих жінок не цікавили селянські рушники і килими. Вони більше цікавилися харчами.

«Третя категорія — це обдерті й опухлі селяни, які цікавились тільки тим, щоб купити якихось харчів. Коли вони мали щось з своїх речей для продажу, то все те збувалось за кілька склянок якогось збіжжя, і дорога вишита скатерка чи сорочка обмінювалася за 4-фунтовий буханець хліба, а великий на всю стіну килим за кілька таких буханців хліба.⁷

⁷ Зрозуміло, не завжди щастило продати речі, що їх виносили на базар. Правник В. К. пригадує, як жінка — вдова з дітьми — принесла на плечах всі свої позитки (подушки, полотно селянське, плахту, очіпок і т. д.) і, за весь день нічого не продавши, мусіла повертатися з цим назад. Вона гірко ридала.

«Але найбільше було опухлих селян, старих і дітей, що не мали з собою нічого на продаж, не мали і грошей. Вони прибули сюди до Києва з тим, щоб до свого села вже й не повертатися. Вони блукали по базару з простягненими руками, приказуючи: „Подайте... Не дайте загинути...” Обшуквали базарні смітники й обсмоктували всяке лушпиння і качани... Але подавати милостиню і рятувати голодних не було чим. Ці опухлі й голодні здебільшого не мали де ночувати і тут же на базарах лишалися на ніч».

Селяни, жінки, діти з навколишніх сіл щодня десятками, сотнями вмирили на вулицях Києва, Харкова, Дніпропетровського, Одеси й інших міст України. Померлі від голоду на вулицях міста — було звичайне явище в ті часи.

Часто-густо мертвих і вмираючих від голоду селян, що їх вантажні авта міліції щоранку підбирали на вулицях, смітниках та базарах, — вивозили за місто в безлюдні місцевості, де їх і викидали в яри напризволяще.

Філолог В. Д. свідчить, що він особисто знав з-під міста селянку (росіянку), яка, знепритомнівши від голоду на вулиці, примусово потрапила разом з двома десятками інших напівживих селян, захоплених міліцією в місті, до вантажного авта міліції, яке вивезло їх усіх за десять кілометрів від міста і кинуло їх там навмисне в безлюдному місці; майже всі там і сконали, а вона доповзла до знайомих у передмісті.

Інколи людей, підібраних на вулицях, біля хлібних крамниць, на базарах, на дорогах і т. д., звозили до лікарень — одних ховати, інших умирати. Проф. П. пише: «... в гаражі Жовтневої лікарні в Києві (близько від критого ринку Басарабки) мій товариш лікар показав мені мертвих мерзляків, що лежали стосами, як дрова, на площі приблизно 150 м²».

Трохи інакше було організовано справу прибирання померлих від голоду на залізничних станціях. Ось що про це розповідає інж. М. Д.:

«На весні 1933 року на станції Кавказька Північного Кавказу протягом певного часу майже щодня на світанку відходило два таємничі поїзди в бік Мінеральних Вод і Ростова з порожніми товарними вагонами. У кожному поїзді було 5-10 вагонів. Через годин 2-4 ці поїзди поверталися назад, деякий час затримувалися у далекому глухому куті, а потім відправлялися на бічну залізничну гілку до колишніх балаястових кар'єрів. Коли ці поїзди приходили на станцію Кавказьку і стояли в тому куті, всі вагони з якимось вантажем були закриті і коло них завжди стояла варта НКВД.

«Спочатку на ці таємничі поїзди мало хто звертав увагу. Не звертав уваги й я, що був тоді там на практиці як студент Московського транспортного інституту.

«Але одного разу знайомий мені кондуктор Х. (комуніст) тихенько покликав мене, повів до тих поїздів і сказав: „Я вам хочу показати, що в цих вагонах”, — і трошки відсунув двері в одному вагоні. Я ледве не знепритомнів, коли глянув

у середину вагона. Там було накидано повно трупів померлих з голоду. Пізніше цей кондуктор мені розповів таке:

«Начальник станції одержав таємне розпорядження, щоб на вимогу місцевого і залізничного НКВД щоденно до світанку підготовляти два поїзди з порожніми товаровими вагонами. Обслугу поїздів — машиніста і кондукторів — забезпечувало НКВД. Ці поїзди виїздили підбирати трупи, що їх до залізничних станцій ближчих станиць і хуторів підвозили вантажні машини. Ті вантажні машини під доглядом НКВД вночі підбирали трупи голодних по станицях і хуторах. Між трупами часто бували ще й живі люди, які доходили вже тут, у вагонах. За баястовими кар'єрами на тій глухій гілці залізниці всі трупи закопували до спільних ям. Район баястових кар'єрів теж охороняло НКВД. Сторонніх людей туди не допускали».

Тисячі селян намагалися дістати працю в державних сільсько-господарських підприємствах — радгоспах. Агроном Б. Б. показує:

«Перевіряючи одне дослідне поле на Полтавщині, я побачив під скиртою соломи багато людей, що лежали. На моє запитання керівник дослідного поля, не українець з походження, сказав мені, що це околицьні селяни, які приходять тисячами до радгоспу, сподіваючись знайти роботу, а відтак харчі. Але радгосп бере найсильніших, а решту відправляє. Тому що вони вже не можуть повертатися додому, — вони оце приходять під скирту і тут багато з них вмирає. „А це, — каже, показуючи на свіжу землю, — горбки, могили, що вже багато поховали цих індивідуальників. Скільки клопоту має радгосп з цими хахлами, ви собі й уявити не можете”».

Про другий випадок розкажу економіст Д. З.:

«Біля станції Стадниця, близько Вінниці, був організований радгосп на 770 га землі для вирощування інтенсивних культур (цибуля, петрушка, помідори, огірки, капуста, картопля і т. ін.) з метою переробки їх на плодозаводі.

«Для цієї мети утворено на цій площі господарство. Щоб просипати та виплекати 770 га городньої культури, потрібно було 2-3-4 тисячі робітників щоденно. Оголошено по селах, що за кілограм хліба, гарячу страву та 2 крб. у день наймається необмежена кількість робітників на працю.

«Тисячі селян посунули до кухні за стравою, але були настільки виснажені, що половина з них працювати не могла. Щоденно 10-20 виснажених селян, попоївши на голодний шлунок страву, вмирало біля кухні. Ради не було — не знали хто може їсти цю страву, а хто ні. Люди ридали, просили хліба, наїдались і умирили, не змігши працювати на полі».

Багато селян, шукаючи хліба, їхали на Кавказ, у Білорусію, на Московщину й далі на північ, як правило без дозволу, без квитків, бо виїзд за межі села було заборонено й не завжди селянам щастило дістати дозвіл, який давав право придбати залізничний квиток.

Часто ці далекі мандрівки за хлібом закінчувалися трагічно. Професор О. О. розповідає про випадок, свідком якого він був:

«1933 року в березні на станції у Владикавказі (Кавказ) зібралось багато українських селян з торбами за плечима, що чекали на товарний потяг. Їх затримали агенти НКВД і відібрали хліб. Вони разом і поодиноці просили, благали, щоб їм повернули хліб та це не допомогло. Після цього один з них „зайців” (так звали тих, що їздили без квитка) виліз на високе дерево біля станції й почав звідти розповідати про всі страхоти голоду, що лютує на Україні... Проклинав партію, владу, її вождів, НКВД, всіх живих і мертвих... Навколо швидко зібралася юрба народу. Тут негайно з'явилися й агенти НКВД, які стали розганяти слухачів, а „промовцеві” запропонували негайно злізти, погрожуючи вічною в'язницею в разі не виконання цього наказу. Та селянин був неблаганний, він ще з більшим запалом розповідав далі. Тоді НКВД викликала міську протипожежну дружину, якій наказало лити на дерево з усіх рукавів воду. Пожежники дуже неохоче, але мусіли виконати наказ. Струми води пронизали корону дерева. Але селянин не скорився. Він піднявся ще вище і звідти кинувся каменем на землю. На наказ НКВД пожежники схопили розбитий труп і вивезли в невідомому напрямі. Селяни присипали землею свіжу калюжу крові, щоб собаки не їли кров хрищену. Потім дуже просили НКВД, щоб показало їм, де їхнього товариша поховують. Але розлучений агент не хотів нічого говорити і тільки дико поглядав то на одного, то на другого. Раптом проскріпив: „Пойдемте со мной, узнаете...”. Доля цих селян невідома».

Проф. М. М. підкреслює, що «НКВД створило величезний дитячий концентрак, „бараки смерті” (як назвало їх пошепки населення), де було зібрано велику (до десяти тисяч) кількість селянських дітей, підібраних у місті Харкові. Смертність серед них досягала 40%».

Тисячі дітей без батьків приходили з сіл до міст, і їх підбирали на вулицях в різних станах нервово-психічних порушень. Проф. М. М. подає типові відповіді дітей під час їх обстеження у психіатричній клініці під час голоду. На питання, як дитина дісталася до міста, хлопчик 7 років відповідає: «Тато вмерли, мама опухли і вже не вставали з ліжка. Вони сказали: — Іди шукай собі хліба! — і я пішов до міста». Хлопчик 8 років: «Тато і мама вмерли, залишилися ще брати, їсти було нічого, і я утік з дому». Хлопчик 9 років: «Мама сказали: — Спасайся, тікай до міста. — Я двічі вертався з дороги до мами. Було жаль. Та мама дуже просили і плакали, і я пішов зовсім». Хлопчик 8 років: «Тато і мама лежали опухлі, і я утік з дому».

Треба підкреслити, що міське населення також гостро відчувало нестачу хліба у зв'язку з зменшенням хлібного пайка для непрацюючих з кінця 1932 року до 200 грамів на день, хоча голодування й не набрало таких розмірів, як на селі.

Правда, існували знов утворені спеціальні крамниці з комерційним хлібом, як про це вже говорилося, але вони були недосяжні для більшості міського населення через високі ціни на хліб, а всі інші нормовані продукти (товщ, цукор, засипки) або не видавалися зовсім, або видавалися в зменшеній кількості і з великими перебоями. Правник І. К. оповідав про такий випадок, що мав місце в липні 1933 року у Чернігові:

«Проходжу біля цвинтаря. Спека. В піску бавляться майже голі, виснажені голодом діти. Я спинився. Дивлюсь — хтось з ями в піску схудлими (як у мумії) руками викидає з стогоном пісок. Підходжу й запитую. Жінка років тридцяти, розхристана, в розірваній сорочці, на мое запитання, що вона тут робить, — з жахом відповідає: „А хіба не можна?“. Я знову питаю: „Що не можна?“. Жінка як з труни тихо відповіла: „Оце ж рию собі могилу, може, мої дітки, що тут бавляться в піску, закопають мене, а на них хтось зглянеться як на сиріток. Я вже більше не можу глядіти на них голодних”».

Є й інші докази, що населення українських міст — робітники, службовці, кваліфікована інтелігенція, також напівголодували. Як відомо, під час голоду уряд відкрив спеціальні крамниці, які мали назву «Торгсін»: від російської назви «Торговля с иностранцами». Такі крамниці були відчинені по всіх містах та в більшості районних центрів сільського типу. У цих крамницях можна було придбати в необмеженій кількості промислові вироби та всілякі продукти харчування, але виключно на золото, срібло або валюту, головне на долари. Отже, формально вони нібито були відкриті для торгівлі з чужинцями, а фактично були розраховані на тубільне населення з метою відібрання («викачки») від населення цінностей та валюти, що в них ще збереглися.

Цінності, принесені до «Торгсіну», уважно оглядали, розцінювали, записували до книги (згідно з паспортом) ім'я та адресу й видавали талони на право отримання краму за встановленою оцінкою.

Власне, метою «Торгсіну» було не тільки таким способом відібрати від населення цінності, що їх приносили, а ще в більшій мірі виявити тих, хто ці цінності мав, бо люди несли до «Торгсіну» не тільки золоті й срібні речі, а також і старі золоті монети.

Влада враховувала, що з царських часів колись багаті люди мали золоті гроші та переховували їх десь закопані в землі, на чорний день. Тепер прийшов той чорний день, і вони мусіли згадати про цей мертвий капітал, витягти його із сховища й нести до «Торгсіну».

Реєстраційна книга, «Торгсіну» була щільно пов'язана з ГПУ, що вивчало записаних у ній клієнтів, доповнювало свої висновки агентурними даними, визначало жертви і приступало до операції.

Як і завжди при арештах, приїздили о 2-3 годині вночі, робили трус і, коли не знаходили золота одразу, забирали

жертву з собою. Жертвами були переважно старі люди, колишні купці тощо. Коли вони не признавалися і не отдавали наявного чи уявного золота, їх починали «обробляти». Вкинувши до тюрми, де вони тіснилися, як оселедці в бочці, — у брудних, смердючих камерах, — їх через якийсь короткий чи довший час викликали до ГПУ на допит. Перебування у будинку ГПУ могло тривати кілька днів або й тиждень. Сам допит міг тривати і 24, і 48 годин, під час якого мінялися слідчі й доводили свою жертву майже до божевілля. Крім звичайних загроз, шантажу, биття, вживали вдосконалених метод на заломання: не давали їсти, спати; переводили до кімнати з таким різким електричним освітленням, від якого очі починали нестерпно боліти. Наглядач сидів у темних окулярах і не давав ні затуляти очей, ні спати. Для різноманітності переводили до темного, холодного, вогкого, кам'яного мішка.

Пускалися слідчі й на різні хитрощі: коли жертва мала, наприклад, дружину, їхали до неї й заявляли, що, мовляв, її чоловік признався, де золото. І навпаки: жертві заявляли, що дружину теж заарештовано і вона в усьому призналася.

Селянство, як правило, не користувалося «Торгсіном», бо воно не мало чого туди нести. Трохи в кращому становищі було міське населення.

Основний матеріял про голод на Україні в 1932—33 роках був зібраний автором у Німеччині в 1947—48 роках серед утікачів, що пережили той голод. Під час збирання цих матеріялів 119 чоловікам (українська інтелігенція — серед них бдизько 50 професорів і доцентів) було поставлене питання про користування ними «Торгсіном» у 1932—33 роках. Наступна таблиця дає уявлення про характер відповідей на це запитання:

Які речі віднесено до «Торгсіну»	Кількість обстежених	
	Абс.	%
1 Не носили, бо не мали чого нести	31	25,9
2 Не носили, бо не мали потреби	12	10,1
3 Не відповіли	11	9,4
4 Золоті коронки зубів та зубні протези	16	13,4
5 Шлюбні золоті обручки	4	3,4
6 Натільні золоті хрести	6	5,1
7 Оклади з образів	2	1,7
8 Срібні речі	9	7,6
9 Інші коштовності	28	23,4
Разом:	119	100,0

Серед інших коштовностей треба назвати ковтки (сережки), збірки старих монет, ланцюжки, годинники, портсигари, брошки, ложки, виделки і т. д. Педагог середньої школи І. П. відніс до «Торгсіну» срібний долар і отримав за це «50 грамів цукру, шматок мила та 200 грамів рижу».

Отже, абсолютна більшість або 54,6% висококваліфікованої інтелігенції примушена була користуватися «Торгсіном», при чому, як пише співак-композитор В. Е., «відніс туди все, що мав — хрести, золоті обручки, ложки срібні, крім хреста, яким христив сина».

Майже 26% серед обстежених зовсім нічого не несли до «Торгсіну», бо не мали чого нести. І тільки 10,1% серед обстежених були так забезпечені, що не потребували зовсім «Торгсіну» і не користувалися його послугами.

З загальної кількості 119 обстежених 41 було поставлено питання, чи помер хтонебудь з їх родичів від голоду в 1932—33 році на селі і хто саме. 15 відповіли негативно, а 26, або 63,4%, — позитивно. Серед померлих є батьки, матері, брати, сестри і т. д. Ці факти свідчать і підтверджують, що висококваліфікована українська інтелігенція не мала змоги надіслати на село в достатній кількості навіть хліба чи сухарів, щоб таким способом врятувати від голодної смерті своїх найближчих родичів.

Виникає питання — хто ж не голодував на Україні в 1932—33 роках?

Власне і в місті, і на селі повнотою забезпечена була продуктами харчування та промисловими виробами тільки упривілейована вархівка партійних і радянських працівників. На селі, в кожному районному центрі сюди належали керівні працівники, близько 30 чоловік: бюро районного комітету партії в цілому, працівники НКВД, керівник фінвідділу, земвідділу, прокурор, суддя тощо. З метою відповідного забезпечення цих категорій працівників існували спеціальні розподільники закритого типу, де по твердих державних цінах можна було дістати все потрібне.

Також і на селі повнотою була забезпечена продуктами харчування сільська верхівка: голова сільради, секретар партійної організації, голова кооперації. Інколи до цієї групи належали «активісти». У самих колгоспах ті, що, за висловом знайомого колгоспника, «ходили з ключами», тобто голови колгоспів, рахівники, комірники, бригадири і т. д. — були в кращому становищі, ніж звичайні колгоспники.

Зрозуміло, майже неможливо перерахувати всі обставини, добрий збіг яких давав можливість селянській родині в цілому чи її окремим членам не вмерти з голоду.

Найбільше значення безумовно мав факт наявності в селянській родині, в той чи інший спосіб, засобів харчування (збіжжя, картопля, кукурудза і т. д.).

Агроном І. М. твердить, що, за його спостереженнями, великі шанси не вмерти з голоду на селі мали ті селянські родини, сини чи дочки яких або хтось інший працювали в місті. Назагал це так, але, як ми бачили, не завжди ті, що мешкали в місті, мали змогу врятувати своїх родичів на селі від голодової смерті.

Деякі люди, бачачи, що від голоду можна врятуватися тільки золотом і сріблом, почали розкопувати могили колись заможних людей, похованих десятки років тому. Особливо шукали давніх могил духовних осіб, яких часто ховали з великим золотим або срібним хрестом. Таким способом, як твердить Н. Л., в Черноухах, Черноухівського району на Полтавщині, — на Покровському гробовищі були розкопані й пограбовані могили дружини купця Реукова (по вуличному Падалка), Фені Денисенкової, полковника Кальницького, полковника Іванова, дідача Мартова і багатьох інших. У той час мало лишилося на Україні таких могил не торкнених.

Часто ці «могильні злодії» не могли поділитися награбованим у могилах золотом, і справа кінчалася вбивством. Так, у Черноухах Іван Стадниченко, не поділившись награбованим у могилах золотом, забив ножом свого спільника Явдокима Тимощика.

Як правило, наявність кози в селянській родині рятувала її від голодної смерті. Зрозуміло, кіз тримали у хаті разом з людьми.

В окремих випадках міг мати значення навіть такий факт, про який повідомляє землевпорядник Д. М.: «Дехто з селян врятувався від голодної смерті, знайшовши велику кількість колосків у полі на весні 1933 року, що їх позносили до купи та пообгортали землею миші».

На весні, з початком посівної кампанії, до багатьох колгоспів були завезені харчі, повідкривано їдальні для опухлих і голодних колгоспників. Інколи харчі вивозили на поле і там годували тих, що спроможні були працювати. У практиці інших колгоспів — харчі видавали на руки з розрахунку 100-200-300 грамів борошна на працюючого в день і таку ж кількість на останніх членів родини.

Якщо харчування влаштовувано в колгоспі, то власне воно зводилося до того, що двічі на день варили воду з мукою. Інколи робили так звану затирку.⁸

Загальне уявлення про умови на селі на весні 1933 року дають спогади М. Ш., якого з іншими студентами та професорсько-викладовським складом Полтавського інституту технології було відправлено до колгоспу села Мор'янівка, що біля Полтави, для допомоги колгоспникам у проведенні посівної кампанії:

«Партійні керівники інституту поставили перед студентами завдання — підготувати колгоспи до масового виїзду в поле в день першого травня. Студентів і викладачів розбито на бригади по 3—5 осіб. Всі були попереджені, щоб на час праці в колгоспі взяли з собою харчі. Їхали студенти неохоче, але їхати мусили.

⁸ Муку мішають з водою, розтирають на кульки різного розміру і варять їх у воді.

«Ранком 28 квітня ми вирушили до місця свого признання — до колгоспу села Мар'янівки. Їхали потягом. Від станції до Мар'янівки, 14 кілометрів, ішли пішки. Ранок стояв чудовий. Сонце щедро розливало золотисті промені. В небі заливалися жайворонки. Тихо. Йдемо полями по вогкій дорозі. Навколо зеленіє трава.

«Село. Обдерто солому з дахів будівель, стіни обколупані, двері в хлівах відчинені, огорожі напівзруйновані. Ні живої душі навколо. Студенти опускали голови, розмова не в'язалася.

«Зійшли на майдан. На таганах два величезні казани, біля яких над вогнем пораються три чоловіки й дві жінки. Щось варять.

«Простуємо до них. Зупиняємось і розглядаємось навколо. І раптом мороз проймає тіло. Сотні пар людських очей нерухомо вп'ялися в казани крізь тину, через купи торішнього бадилля. Власники очей — люди-скелети. Тут чоловіки, жінки, діти, немовлята. Одні з них стоять навколішки, вчепившись за стовпці тину, інші лежать на животах, уткнувшись чолом в огорожу. Підходимо до вогню. Вітаємось з тими людьми, що пораються біля казанів. З розмови довідуємось, що ця купка людей — „місцева влада”: голова сільради, голова колгоспу, голова сількоопу та їх дружини. Вони приступили до виконання розпорядження райкому КП(б)У та райвиконкому, в якому було наказано: „Забезпечити виїзд колгоспу на поле в день міжнародного свята солідарності пролетаріату шляхом використання місцевих ресурсів”. От „місцева влада” й приступила до виконання цього розпорядження. Вона варила просо (не пшоно), яке дістали на місцевій просорущі для підхарчування людей перед сівбою.

«Колгоспники так зрання зібралися біля майдану тому, що напередодні десятники їм оголосили, що ті, хто візьме участь у „посівній”, з сьогоднішнього дня будуть одержувати обід з колгоспної кухні.

«Нарешті, просо умліло. Голова сільради власноручно відбавкав об рейку, яка висіла біля сільради, сповіщаючи, що обід готовий, а жінки, що поралися біля казанів, взялися за сполоники.

«З-за тинів все посунуло — хто на двох, хто на чотирьох. Жінки обвішані дітьми. Всі простягали до „хлібодавців” миски, казанки, глечики, черепки. Голова сільради стояв біля казанів з просом і коротко наказував куховаркам: „Сип”, „Не сип”. Давали лише тим, хто зовнішньо подавав надії, що спроможний працювати, хто ще тримався на ногах. До кінця виснаженим, старим і дітям не давали, дотримуючись засади: „Кто не работает, тот не ест”.

«Багато з тих, що одержали просо, самі не їли (особливо жінки), а ділилися ним з дітьми.

«Одночасно готувалися до виїзду в поле: ладнали борони, відгодовували коней. Сіялок не ладнали, бо вирішили, що коні їх не потягнуть, збиралися сіяти руками.

«Ще 28 квітня студентська бригада в супроводі „місцевої влади“ завітала до стайні. Колгосп мав 106 коней, з яких лише 9 стояли на ногах, — решта 97 „висіли“. Коні в такому стані мусіли „висіти“, щоб не лягали, бо як ляжуть, то вже не встануть, якщо їх не підводити. Підводити ж не було кому, бо самі колгоспники були не в кращому стані, ніж коні. Отож, знайдено „вихід“: подвісять коня під черево мотузком біля задніх і передніх ніг до бантини, і хоч-не-хоч — кінь „стоїть“. Відгодовували коней соломою з дахів, яку різали соломорізкою і парили окропом.

«Першого травня виїхали в поле. З 39 коней лише 4 допленталося до місця, а з 30 колгоспників, що вийшли на роботу, дійшли лише 14.

«Коні не в силі були тягнути борони, і люди їм допомагали, але люди не в силі були довго нести лантух з зерном на плечах і часто мінялися. Домучились якось до 4-5 год. дня — та й шабаш: коні стали і люди посідали. Голова колгоспу розпорядився, що на сьогодні досить „працювати“, і студентська бригада повернулася в село, залишивши на полі колгоспників і коней».

Боротьба за рідну мову на Україні

Численні документи з України, що в останній час дійшли до відома еміграції і були друковані в українській та чужій пресі, розкрили понуру картину підневільного становища української мови в ніби суверенній Українській РСР.

Передруковуємо два документи, що мають безпосередній стосунок до цього питання. Перший документ — це петиція десяти жителів Києва до партійних та державних органів УРСР. Хоч написана вона в лютому 1964, проте петиція не втратила актуальності й сьогодні. Про це свідчить зміст другого документу — листівки, писаної пізніше. Під цим документом немає жодних підписів. Прізвища десяти осіб, що підписали перший документ, пропускаємо із зрозумілих причин.

Обидва документи були в свій час поширені серед населення України, а відтак дісталися на Захід.

Р е д а к ц і я

НАШІ ПРОПОЗИЦІЇ

ВЕРХОВНІЙ РАДІ УРСР
ПРЕЗИДІЇ ЦК КП УКРАЇНИ
РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Незабаром народи усього світу будуть відзначати велике національне свято українського народу — день народження славетного прометея-борця, геніального поета, світоча правди й справедливості, дружби й миру між усіма народами світу Тараса Григоровича Шевченка.

Найкращим пам'ятником, найкращою згадкою, найкращим виявленням поваги й любови до Шевченка, цього вірного сина великого українського народу, буде здійснення його бажань, висловлених у поетичних творах та листах.

Т. Г. Шевченко усе своє свідоме життя віддав боротьбі за те, щоб здійснити віковічні мрії нашого народу, здійснити саме природне, найпростіше, але найдорожче й найважли-

віше для нашого народу, чим, власне, й визначається народ, його національна гідність, його право на існування, що мають усі народи світу: забезпечення таких умов життя, щоб наша рідна українська мова привільно лунала й вживалася в навчальних закладах, установах, підприємствах, щоб наше покоління, починаючи з дитячих ясел та садків і закінчуючи інститутати, виховувалося й навчалася своєю рідною українською мовою. Цього гідний 50-мільйонний український народ.

Мова — це душа народу, його серце, розум, думка. По багатству мови оцінюються духовні здібності народу, його ступінь розвитку, його гідність, як народу, як людей, його право на існування. Зникла, асимілювалася мова — зник, асимілювався, загинув і народ. Це добре розуміли самі реакційні, самі людоненависницькі люди, люті кати українського народу, вороги його культури, починаючи від людоїда Петра Першого через катеринки, миколайки, валуєви, юзефовичі та іншої погани до сталіно-кагановицьких виродків, які намагалися любыми методами знищити наш народ.

Ось чому вони проводили саму розгнuzдану програмну політику асиміляції, застосовуючи до цього найефективніші методи: етнографічна зміна населення українських земель та заборона нашої рідної мови або облудне визнання права її вживання, а фактично не давали можливостей для її поширення.

Ці петри, катеринки, миколайки, валуєви, сталіни, кагановичі та їм подібні, тричі прокляті народами нашої країни, відійшли в небуття. І ми зараз повинні самими рішучими заходами ліквідувати не тільки залишки тих страхітливих злочинів, скоєних щодо нашого народу, а й ліквідувати, локалізувати їхні наслідки, зробити неможливим проникнення будь-яких дискримінаційних дій щодо нашого народу, які ще мають місце.

Для здійснення цього висуваємо пропозиції про прийняття таких постанов:

1) Запровадити в дитячих яслах та садках виховання дітей українською мовою.

2) У школах (в тому числі й школах робітничої молоді), технічних училищах, технікумах, інститутах навчання проводити українською мовою.

3) Виконувати заповіт Леніна про широке користування нашою рідною українською мовою в усіх установах, на підприємствах, транспорті, торговій мережі, кіно тощо.

4) Увійти в клопотання до керівних органів союзних республік (РСФСР, Казахстан та ін.) про те, щоб у тих районах, де проживає багато українців (Кубань, Сибір, Далекій Схід, Казахстан) відновити ті українські інститути (школи, клуби, бібліотеки, театри, газети та ін.), які були ліквідовані сталіно-кагановичами, а також про створення там нових закладів, бо в останні роки в цих районах значно збільшилося число українського населення.

У лютому місяці 1921 року була прийнята постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про оголошення Шевченківських днів святом українського народу.

Ніхто цієї постанови не скасував. Її тільки знехтували ті ж сталіно-кагановичі й не дозволяли ці дні відзначати як свято українського народу. Тому цю постанову необхідно підтвердити урядовим указом з тим, щоб 9 березня, день народження Шевченка, або 20 червня було оголошено днем свята українського народу.

Бажано вірити тому, що в керівних органах нашої республіки зараз знаходяться люди, які висловлюють думки й сподівання нашого народу, уболівають за його долю, здатні виконувати свою основну місію — бути дійсно вірними керівниками свого народу, турбуватися за його життя, честь і гідність, і приймуть ті постанови, які ми пропонуємо.

25. II. 1964

Київ

За дорученням свідомих українців (10 підписів)

ТОВАРИШІ БАТЬКИ ШКОЛЯРІВ!

У кожного народу є своя мова. Мова — найдорожчий скарб народу. Згине мова — згине культура і національність. Завдяки таким борцям, як Т. Г. Шевченко, Іван Франко, Леся Українка і багато невідомих борців, українська мова збереглась до часів Жовтневої революції. Стала розвиватись, як мови народів на всій земній кулі. Але за часів культу особи Сталіна знищені тисячі українських шкіл. Українцям довелося вчитись не в рідних школах, що привело до зниження кількості з вищою освітою і вчених спеціалістів українців.

Всім відомо, що школа рідною мовою дає найшвидше освіту народу. Як затримує освіту дитини не рідна школа, показує такий приклад: вчителька просить школярів назвати слова з літери «Б», діти називають «буряк», вчитель не може погодитись, бо мусить бути російське слово, бо буряк по-російськи «свекла»... діти замовкли? Другий приклад: дівчинка ніяк не може засвоїти, як вимовляється слово «фортка», вона говорить «хвортка». Вчитель наполягає на російських словах і їх правильній вимові, шморгає дитину по декілька раз, напружує сили дитини, гає час, затримується освіта подібними мовними переробками. Тоді як у школі рідною мовою дитині не потребувалось би на це затрачати сили і часу, вона швидче і краще засвоювала б програму навчання.

Школа не рідною мовою з усією силою дає відчутти тоді, коли юнаки тримають іспити до вищих учбових закладів, де їм важко змагатися в знаннях з поруч ідучими юна-

ками росіянами. Батьки росіяни пишуть заяви до директорів шкіл, що їхні діти не будуть вивчати українську мову. Таке ж право мають і батьки українці відносно російської мови.

У Програмі КППРС сказано, що всі народи мають право вільно вибирати своїм дітям любу школу навчання. Батько українець, член КППРС мусить сприяти освіті дитини через рідну школу, бо це ж тільки є швидка освіта його дитини, але ще й є сприяння розвитку культури його рідного народу.

Свідомі українці ще з XX з'їзду КППРС домагаються ліквідації двомовних шкіл, домагаються шкіл рідної мови для українців. Але тільки спільно з батьками конкретно заявою до директорів шкіл, до Міністерства освіти, до ЦК КПУ можна добитись, щоб улаштувати школи рідною мовою, тобто українською мовою. Щоб ваші діти мали можливість придбати нормальні знання. В Києві є російські школи, в яких навчається (школа № 161 і другі) понад 90% учнів українців. Їх батьки примушені були віддати вчитись дітей в ці школи, бо ці школи ближчі до житла їх. Але і це неправильно. Школу враховують від особливостей народу, а не підкорюють народ до школи.

Вивчення російської мови з другого класу на правах рідної мови також відбивається на грамотності учнів. Діти цього віку не можуть повністю опанувати правила знань граматики рідної мови. Вони плутають дві близькі по походженню мови. Необхідно, щоб російська мова вивчалась з 5 класу тоді, коли діти вже повністю оволодіють знаннями рідної мови.

Батьки і матері школярів! Вимагайте школу рідною мовою, щоб народ України був належно грамотний.

Останнє слово В. М. Чорновола

Громадяни Судді!

Мушу визнати, що як був я невиправним оптимістом, так ним, мабуть, і помру. З початку я слав у високі інстанції заяви, наївно сподіваючись на якісь позитивні результати. І навіть зовсім не сподіваний результат — тюрма — мене не до кінця розхолодив. Залишки рожевого оптимізму в мене лишилися ще сьогодні вранці, на початку судового засідання. Дуже вже очевидно здавалася мені моя безневинність. Але поступово в ході судового засідання мій рожевий оптимізм почав переростати в чорний песимізм. Я побачив явну упередженість і зрозумів, що зупинити операцію і довести, що я не верблюд, мені не вдасться. Моє клопотання про виклик свідків та долучення документів відхилили без умотивованих пояснень; мої докази, висловлені на початку судового засідання, залишили без обговорення; суті справи намагалися не торкатися, орудуючи нешироким арсеналом ярличних визначень. Поступово нагніталася важка атмосфера, що увінчалася обвинувачальним словом прокурора Садовського, від якого я навіть дізнався про таке, чого досі не знав ні від слідчого, ні із звинувального висновку.

Виявляється, я ще й націоналіст. Ось тільки б уточнити — буржуазний, чи, може, соціалістичний? Я в своїх заявах не торкався національного питання. Такий висновок робиться лише на основі того, що я писав про порушення законності, допущені на Україні. А якби я жив у Тамбові і написав що-небудь подібне — яким би я націоналістом був, тамбовським? Львівські прокурори не можуть без того, щоб до «справи» такого типу, як моя, не прив'язати націоналізму. Вони у Львові, мабуть, у кожному другому буржуазного націоналіста бачать.

Прокурор цитує часто цитовані слова Леніна про «єдину взаємодію пролетарів великоруських та українських». Але не можна обходитися весь час однією цитатою, треба брати ленінську національну теорію в цілому. Мушу нагадати державному звинувачувачу, що В. І. Ленін вже в радянські часи, коли існував СРСР, наполегливо підкреслював, що місцевий націоналізм сам по собі не виникає, що він завжди буває реакцією на великодержавний шовінізм, що найкращий засіб боротьби з націоналізмом — викорінювати його

Останнє слово М. В. Чорновола було виголошене в кінцевій фазі судового процесу у Львові 15 листопада 1967. Воно поширене у відписах на Україні. Правопис документу збережений. Передрук дозволений за виразним поданням джерела.

першопричину — шовінізм. Ці ленінські настанови відбивалися у рішеннях партійних з'їздів аж до початку тридцятих років, коли Сталін остаточно запровадив свою національну політику.

Ще одне відкриття зробив прокурор: виявляється, я співаю з чужого голосу. Джерелом моїх думок він робить якогось американця Евенштейна. Може державний звинувач підкаже мені, де б я міг почитати цитованого ним Евенштейна? Але у нас судять за 62 статтею Кримінального кодексу лише за читання таких книжок, незалежно від того, поділяю я їх зміст, чи ні. Ніяк не може уявити собі державний звинувач, що можна без допомоги евенштейнів чи когонебудь іншого сформувані свої власні думки, власні переконання. Я, бачте, винен ще й в тому, що мій супроводжуючий лист до П. Ю. Шелеста передала радіостанція «Свобода» і надрукував журнал «Сучасність». І цей факт смакується, хоч до сьогоднішнього звинувачення він не має ні найменшого відношення. Державний звинувач висловлює навіть припущення, що може я особисто передав ці матеріали, а перекручені дані про мою особу, подані там, — то всього лише хитрий прийом. На чому побудоване це припущення? Виключно на бажанні нагнітити обстановку в суді.

Прокурор тут згадував виступ П. Ю. Шелеста на XXIII з'їзді КППРС, в якому перший секретар ЦК КПУ називав імена здібної творчої молоді. Від цієї молоді державний звинувач мене відмежовує. А чи відомо шановному прокуророві, що твори названих Шелестом осіб, друковані і недруковані, незалежно від бажання авторів, також з'являються в тих журналах і передаються тими радіостанціями. Але ж їх не судять за це і навіть називають як кращих з трибуни партійного з'їзду.

В довгому і «пристрасному» слові прокурора мало чогось суттєвого, що потребувало б відповіді. Бо ж не назвеш аргументами, наприклад, вислови, що не роблять честі юристів: «підняв несамовитий галас», «розпускає по світі божому пасквілі», «зубоскальство», «як п'яний хуліган» і т. п. Я не хочу ображати особу шановного прокурора, як він ображає мене. Але все ж мушу висловити жаль, що свого часу в одному з наших юридичних вузів, трохи навчавшись науці Демосфена, зовсім не звертали увагу на формальну логіку.

Державний звинувач робить ту ж логічну помилку, що й у звинувачувальному висновку: часткове підносить в ранг загального або й взагалі, робить узагальнюючі висновки з нічого, з своїх суб'єктивних уявлень. Прокурор кілька разів підкреслює, що своїми «наклепницькими заявами я хотів вплинути і впливав на деякі нестійкі групи населення». Але ж слідство не становило жодного факту розповсюдження мною заяви «Лихо з розуму», окрім посилки її в офіційні республіканські органи. Отже, за прокурорською логікою, «нестійкі групи населення» — це перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест, голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Нікітченко та

інші керівники республіканського рангу. Будувати ж звинувачення на суб'єктивних припущеннях прокурора про мої наміри — юридично жалюгідний прийом.

Так само спекулятивним прийомом є перенесення центру ваги на Караванського. Я писав про двадцятьох засуджених, а не про одного Караванського. Але засуджені в основному молоді, а на минулому Караванського можна зіграти, сівши на свого улюбленого коника — націоналізм. Але ж я ніде не писав, що виправдовую минуле Караванського, я лише твердив і тверджу, що повторне ув'язнення здібного перекладача і мовознавця Караванського через 5 років після амністії — юридично не обгрунтоване, а 25-тирічний строк ув'язнення — дійсно канібальський.

Промова прокурора могла б бути на половину коротшою, як би він не адресував мені претенсії до твору Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берія». Я ніде не писав і не заявляв, як я ставлюсь до Морозової заяви. Я зробив те, що зробила б на моему місці кожна порядна людина — на прохання Мороза переслав його заяву адресатам — депутатам Верховної Ради УРСР. Морально виправдовує мене і та обставина, що, як мені відомо, адміністрація мордовських таборів не пропускає заяв і скарг в'язнів на табірний режим, і тому в'язні мусять вдаватися до позацензурних способів передачі скарг в керівні інстанції. Підчас слідства в своїй справі я дізнався, що політв'язень Валентин Мороз за написання «Репортажу із заповідника імені Берія» повторно притягнутий до кримінальної відповідальності. Тому прокурор Садовський має можливість запропонувати свої послуги, виступити на суді Мороза і адресувати йому те, що адресував тут мені.

Однак з деякими пунктами звинувачувальної промови я цілком погоджуюся. З тим, наприклад, що автобуси з маркою «Львів» можна зустріти в багатьох країнах, що на Львівщині добувають чимало нафти й газу, що в Казахстані треба розвивати господарство. Погоджуюся з тим, що дружба народів — велика справа, і то не лише народів СРСР. Якщо тільки це, звісно, дружба рівноправних народів і якщо вона духовно збагачує всі народи. Погоджуюсь ще з багатьма відомими істинами. Не розумію тільки, яке це все має відношення до висунутого проти мене звинувачення? Мабуть, державного звинувачача і тут підвела недовчена ним свого часу формальна логіка.

Не буду більше гаяти часу з прокурором, щоб полемізувати з якимись тезами, що не підкріплюються аргументами. А на лайку лайкою я відповідати не вмію. Не буду також ще раз повторювати докази своєї невинності. Надто багато я про це сьогодні говорив, до того ж я приєднуюся до тільки що сказаного адвокатом Ветвінським.

Давайте краще, громадяни судді, на хвилинку відірвемося від дуже серйозних досліджень, котрий із двох взятих мною епіграфів більш наклепницький і дописав чи не допи-

сав я кому, передрукуюючи табірні вірші Осадчого. Давайте також не будемо гадати, як ось прокурор, що я хотів зробити, чи що я міг би зробити. Облишмо цю софістику і гляньмо на те, що відбувається в цьому залі, збоку.

Я вважаю, що суд наді мною — далеко не рядовий суд, а навіть якоюсь мірою еґапний. Бо тут судять не тільки мене як особу, тут судять думку. Тому й рішення, яке ви приймете, торкатиметься не лише Чорновола, як такого, а й певних принципів нашого громадського життя. Мене, здається, чи не першого на Україні судять за ст. 187-І. Я писав з тюрми в президію Верховної Ради Української РСР, що, як показав мій арешт, прийнята нею на 50-му році Радянської влади стаття Кримінального кодексу не є дальшим розвитком соціалістичної демократії. Навпаки, вона дає в руки слідчим і судовим органам неправомірно широкі права, дозволяє їм втручатися у сфери ідеології, що лежать поза їхньою компетенцією. Примушує їх ставати, як ми це сьогодні побачили, філософами і літературними критиками, економістами і соціологами — і виносити остаточний присуд в усіх цих питаннях, які є часом дискусійними навіть для фахівців. Стаття 187-І, як показує суд наді мною, відкриває можливість прямого наступу на право людини мати свою думку, свої переконання.

Справді, вдумаймося, що ж означає в сьогоднішній інтерпретації наклеп на радянський лад чи на радянську дійсність? Що таке наклеп взагалі — зрозуміло. Коли я кажу, що майор Гальський з Львівського КДБ є новоявленим унтер-пришибевим, бо займається рукоприкладством, а слідчі з того ж управління КДБ Сергагеев та Клименко не зупиняються перед погрозою і матерщиною, щоб добути дізнання, — і при перевірці ці факти не підтвердяться, то це буде наклеп, а якщо я це все видумав, то завідомий наклеп. Але наклеп не на радянську дійсність, а на особу майора і двох його колег. На це є своя стаття в Кримінальному кодексі. Якщо я на основі цих видуманих фактів зроблю висновок, що матерщина і мордобій — це взагалі стиль роботи львівського управління КДБ — це буде завідомий наклеп на установу, але ж ніяк не на радянський лад. Так що ж вважати наклепом на радянський державний і суспільний лад?

Як би я, наприклад, в науковій статті чи у виступі з трибуни почав стверджувати, що централізм в умовах соціалізму — не найкращий принцип внутріполітичного і господарського життя, що в рямках соціалізму і радянської системи більший ефект дасть децентралізація, найширше виробниче і територіальне самоврядування, і коли б я обґрунтував би цю тезу економічними викладами, покликався б на досвід інших країн, наприклад, Югославії, — то, навіть, відхиливши мою тезу, чи можна мене судити за неї, як за наклеп на радянську дійсність? Що це — наклеп, чи моє переконання? Коли б я, уважно простудіювавши твори Леніна, почав твердити, що теоретично ми дотримуємося правиль-

них ленінських настанов в національному питанні, а на практиці допускаємо відступи від них, і цю тезу обґрунтував би ленінськими положеннями та аналізом конкретних даних з питань сучасного культурного будівництва, економіки і т. п. — то що це з мого боку: світоглядна точка, мої переконання чи наклеп на радянську дійсність?

Коли я, нарешті, стоячи обома ногами на платформі XXIII з'їзду КПРС, почав би твердити слідом за Пальміро Тольятті, що демократизація радянського життя, започаткована XX з'їздом КПРС, йде надто повільно, що в частини громадян ще не цілком вижита психологія культівських часів, що у нас трапляються прикрі екскурси в минуле, коли я слідом за поетом Євтушенком «обращаюсь к правительству нашему в просьбой: удвоить, утроить у этой стены караул, чтобы Сталин не встал, и со Сталиным прошлое» (цей вірш свого часу друкувався в «Правде») — то що це буде з мого боку: моє конституційне право звертатися з своїми міркуваннями до вибраних мною керівників, чи «розповсюдженням наклепницьких вигадок»?

І коли навіть у всіх трьох випадках я помилився (бо, шановний прокуроре, помилятися може навіть Верховний Суд — не помиляються тільки боги, а їх, як відомо, немає) і моїм аргументам можна приставити інший ряд аргументів, які виявляться вагомішими, то чи значить це, що мене треба віддати під суд, щоб і я, і всі інші в майбутньому взагалі не наважувалися думати?

А яж не робив у своїх заявах таких широких узагальнень, як викладені вище. Мої висновки значно вужчі і мають конкретного адресата. І все ж мене судять саме за дві-три узагальнюючі фрази, не знайшовши потрібним розглянути одного з десятка фактів, на основі яких я зробив ці висновки. Відразу після арешту я дні і ночі наскрізь продумував зміст своїх заяв, згадуючи усі факти і думав: де я міг допустити наклеп? Звичайно, незавідомий, але де я дався ошукати себе? І на одному з перших допитів я казав слідчому приблизно так: «Знаєте, отут у мене не правильне прізвище стоїть, а в цьому факті я не певен, бо одержав його з третіх рук». Але слідчий Крикливець відмахнувся: «А мене ці факти зовсім не цікавлять, навіть якщо вони всі правдиві, а ось що саме ви думали, даючи таку назву своїй заяві?..» То якже ж мені не зробити висновок, що мене судять за переконання, що комусь потрібно препарувати мій мозок, вштовхнувши у заготовлену стандартну форму?

Я кажу, що суд наді мною — не рядовий суд і може мати гучний резонанс ще й тому, що не пригадую випадку за останні роки, щоб людину так відверто судили за переконання. Цього не було навіть на тих судах, про які я писав у своїх заявах. Коли в червні 1966 я запитав у капітана Клименка із Львівського КДБ: «Скажіть, будь ласка, за що всетаки дали кандидату наук Осадчому два роки таборів суворого режиму? Невже за те, що прочитав оті дві статті?».

то капітан мені відповів: «Еге, як би ти знав, що у нього в щоденнику було понаписувано». Але у вирокі щоденник все-таки не згадувався, а згадувалися дві крамольні статті. Мене ж навіть формально судять за переконання, тільки сором'язливо це слово замінюють словом «наклеп». Я певен, що й прокурор і судді в глибині душі розуміють, наскільки сміхотворне звинувачення в розповсюдженні наклепів оригінальним шляхом надсилки їх в ЦК партії та в КДБ. Але все ж ви мене судите...

Нарешті, останнє. Коли влітку 1966 року я пояснював судді Ленінського району Львова, чому я вважав закритий суд в справі братів Горинів незаконним, він прямо запитав: «Чорновіл, а хто ви такий, щоб вирішувати, законно щось робиться чи не законно? Адже для цього є відповідні органи». Сьогодні цей самий аргумент висовували прямо і недвозначно і суння Назарук, і прокурор Садовський. Я радянський громадянин. Виявляється, цього мало. Якби прорахунки слідчих і судових органів, які помітив я, захотів помітити такий самий радянський громадянин, як я, але що займає пост прокурора республіки, то помилки були б виправлені, а винні, можливо, покарані. Мене ж самого карають...

Коли перемогла революція і почалося будівництво держави нового типу, В. І. Ленін постійно вимагав щоб якомога більше громадян брали участь в керівництві державою і суспільством, в цьому він бачив єдину гарантію успішного розвитку соціалізму.

Його відомий вислів про те, що куховарка повинна вміти керувати державою не слід, звичайно, розуміти вульгарно, і що куховарку обов'язково треба садити в крісло прем'єр-міністра чи що вміння керувати державою — це вміння піднімати руку на запитання «Хто за?» Ці слова слід розуміти так, що при соціалізмі кожний рядовий громадянин повинен вміти мислити по-державному, повинен вміти в кожному найскладнішому випадку сформулювати свою точку зору, а не чекати, поки йому запрограмують чергову програму. Доказом цього можуть бути інші слова В. І. Леніна, сказані ним вже в перші місяці Радянської влади: «Граждане должны участвовать поголовно в суде и в управлении страны, и для нас важно привлечение к управлению государством поголовно всех трудящихся. Это — гигантски трудная задача. Но социализм не может ввести меньшинство — партия. Его могут ввести десятки миллионов, когда они учаются это делать сами».

Я спробував діяти згідно цих ленінських настанов — і про результат такої спроби ви мене зараз повідомите.

Про одну передумову української політики

— *Мирослав Прокоп*

Прочитуючи численні документи т. зв. захлавленої літератури з України, що тепер поширені на Заході, не можна позбутися враження, що найбільшою перешкодою, яка гальмує активізацію нашого народу на рідних землях в обороні його життєвих інтересів, є кричуща недостача елементарної свободи слова.

Український народ перебуває в страшному зашморгу плянкової русифікації і колонізації росіянами українських земель, глибоких ран завдає йому висилання на працю поза межі України українських кваліфікованих кадрів, плянове знищення історичної пам'яті нації, утримування її культури на рівні провінції тощо. Це дуже серйозні удари і небезпеки. Проте усе це насильство можливе насамперед завдяки тому, що воно прикрите плянковою конспірацією мовчанки і, що гірше, рафінованої брехні, перекручувань та обману. Ця атмосфера неправди пронизує усі галузі радянського життя, усі етапи його історичного розвитку, інтерпретацію сучасних чи минулих подій. У таких умовах явища, події і люди в сучасній Україні виступають у кривому дзеркалі, у фальшивому вимірі. Грубе придушення волі народу до незалежного життя там називають «визволенням» і «небувалим зростанням», знущання над українською мовою — її «пишним розквітом»; тих, хто боронить життєві права народу, — «зрадниками», «відступниками», чи «ухильниками», а бездушних кар'єристів і вислужників, що сидять на спині народу, — «його вірними синами».

Чи можна уявити, щоб такий перманентний обман у білий день міг мати місце на Україні, зрештою і в усьому Радянському Союзі, коли б там існувала принаймні якась видимість свободи слова? Ось лише кілька місяців існує новий, до речі, комуністичний, режим у Чехо-Словаччині, і лише в деякій мірі проведено там демократизацію громадського життя, а вже з високих п'єдесталів полетіло там чимало недавніх ще божків і кумирів, що ними сталінська кліка обманювала народ. У ЧССР порівняно вільно заговорили про свободу преси, зборів, виборів, про минулі переслідування інакше думаючих, про потребу рівноправності сло-

ваків як партнера в державі, про права для національних меншостей. І як на це реагують вожді КПРС? Цей незначний вияв свободи в далекій провінції їхнього царства наводить жах на їх душі. Радянська преса репетує, що події в Чехо-Словащині це реакція, ревізіонізм чи навіть ліквідація комунізму. Звичайно, усе це неправда. Сучасні чехо-словацькі керівники самі комуністи і комунізм ліквідувати не будуть і від влади партії відмовлятися не хочуть. Навпаки, зрозумівши реакційність сталінізму і його осоружність для народу, вони можуть на даному історичному етапі реабілітувати очолену ними комуністичну систему.

Без частинного принаймні допущення свободи слова на Україні не можна й мріяти про будь-які радикальні зміни в теперішньому становищі українського народу. Не випадково в своїй студії п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація» Іван Дзюба ставить таку передумову і пропозицію:

«Цьому русифікаційному насильству я пропоную протиставити одне: свободу, свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення і самовироблення. Але переше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки».

Варто пам'ятати, що такі вимоги ставить Дзюба в листі до ЦК КП України і виправдує їх не тільки інтересами українського народу, але й самої партії, комунізму та його майбутнього. Правда, партія з порад Дзюби не скористалася. Свободи дискусії про національну політику КПРС чи про будь-які інші питання життя нашого народу немає. Навпаки, перестрашені сталінські бюрократи закручують гайки, а українська дійсність потопає глибше в морі неправди, яке мало в чому поступається сумному сталінському лихоліттю.

Ось деякі приклади. У перших днях липня ц. р. офіційно відзначили на Україні 50-річчя утворення КП України. Скільки неправди і перекручень написано з цього приводу на сторінках радянської преси, скільки їх впало з високих трубун з уст найвищих партійних і державних достойників!

Тон лакуванню минулого визначив центральний журнал ЦК КПУ «Комуніст України» в передовій, присвяченій 50-річчю. У статті даремно шукати відомої з об'єктивних історичних джерел інформації про національно-політичні і соціальні течії на Україні того періоду. Там і натяку немає на те, що в 1917 році РСДРП мала не більше, ніж сім відсотків українців, що партія більшовиків на ділі була чужа українському народові сила, що, зрештою, централізаторсько-імперський характер її провідних кадрів на Україні видний з того, що вони заперечували потребу окремої української компартії, що тому власне на патрійній конференції в Таганрозі в квітні 1918 Микола Скрипник та інші українські комуністи провели резолюцію про утворення компартії України як самостійної партії, незалежної від РКП(б). Нато-

мість у статті багато місця відведено резолюції «Про партію», що була прийнята на першому з'їзді КП(б)У, який «висловив одностайну волю комуністів України до збереження неподільної і монолітної єдності ленінської партії». Звичайно, така резолюція була прийнята. Алеж сталося це тому, що з'їзд КП(б)У відбувався в Москві і його українські учасники були здані на ласку господарів, а вирішальне слово на ньому було за централізаторами з тодішньої РКП(б). Проте цей факт не міняє тодішнього і пізнішого намагання керівних українських комуністів типу Скрипника перетворити КП(б)У на самостійну політичну силу на Україні.

Але про це писати сьогодні на Україні не дозволено, а документи про цю правду закриті у секретних книжкових фондах під контролем КГБ. А то вийшло б так, що українська людина, зокрема молодшої генерації, познайомившись з такими документами, побачила б, що це півсторіччя тому провідні діячі КП(б)У прагнули до незалежності від контролю Москви. Усвідомивши це, така молода людина чого доброго почала б про це дискутувати і писати та робити висновки про сучасне. А вільна дискусія — це в очах сторожів імперської єдності примара мало не катастрофи. Тому дорога до вільних історичних дослідів у них під сімома замками.

На неприродність такого становища вказують деколи самі партійні дослідники. Ось у квітневому числі «Українського історичного журналу» надрукована рецензія С. К. Гутяньського і В. Ф. Панібудьласки на нову книжку А. В. Лихолата п. н. «Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917—1920». У рецензії пишеться: «Не можна погодитися з оцінкою діяльності та творчої спадщини окремих видатних діячів комуністичної партії, зокрема М. О. Скрипника. Автор лише називає ряд серйозних помилок теоретичного і політичного характеру цього видатного революціонера, не спираючись на аналізу його праць. Подібні звинувачення — не переконливі». Свята правда. Але хіба це новина у радянській історіографії? Хіба пересмикування цитат, перекручування і замовчування невігідного — не щоденна робота радянських дослідників минулого і сучасного? Хіба не відомо рецензентам, що т. зв. реабілітація Скрипника обмежилася дозволом час від часу називати його ім'я, і то завжди з критичним застереженням щодо його діяльності, а його твори досі заборонені для радянських читачів, дарма що це твори провідного діяча комуністичної революції?

Заборона досліджувати джерела веде часом у самому СРСР до різних інтерпретацій окремих історичних явищ. З історичних документів революції відомо, що у виборах до Всеросійських установчих зборів у листопаді 1917 партія більшовиків одержала на Україні тільки десять відсотків голосів, а партії Української Центральної Ради — 75 відсотків. А на Всеукраїнському з'їзді рад у Києві з усіх 1 200 делегатів Центральна Рада одержала 89 відсотків голосів.

Тим не менше в усіх радянських писаннях ці факти поставлені догори дном. У згаданому вже числі «Комуніста України» в статті В. Горшкова й Ю. Римаренка пишеться, що Центральна Рада була ізольована від народних мас, що її соціальною базою була «сільська і міська інтелігенція». Вони забувають, що, скалічена царською політикою поневолення і русифікації, тодішня українська нація була у переважачій більшості селянська, що національно свідомої «української буржуазії», як серйозного соціального фактора, на селі і в місті не було, що отже підтримати Центральну Раду могли тільки широкі народні маси. Цікаво, що це визнають московські «Вопросы истории», ч. 5, 1968, в яких пишеться, що Українська Центральна Рада спиралася на українські партії соціал-демократів і есерів, «які мали ще серйозний вплив на солдатів і селян, на багаточисельні українізовані військові частини». Але таких визнань в українській радянській пресі буває дуже мало.

Чи не найбільш яскравим продуктом такої атмосфери замовчування історичної правди є десятиріччями до зануди повторюваний на Україні відомий вислів Леніна про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути мови». Коли б ці слова Леніна інтерпретувати як заохоту до співпраці українського і російського народів, до добросусідських взаємин між ними, — проти цього не можна б мати застережень. Алеж воно зовсім не так. Великодержавні російські шовіністи вживають ці слова Леніна для того, щоб створити фальшиве уявлення про якусь історичну приреченість України бути постійно під верхністю Росії, про те, що, мовляв, Україна без Росії взагалі існувати не може. Ці слова призначені зокрема для того, щоб ламати віру української людини в свою націю, в її власну вартість та гідність і вцепити їй якийсь штучний комплекс меншевартості, підлеглості іншій нації, навіть рабства. Не випадково ці ленінські слова постійно були і є на устах найбільших русифікаторів і національних відступників. У свій час сумної слави «кандидат філософських наук» І. Кравцев усі свої антиукраїнські теорії починав з цих слів.

А втім, коли б на Україні існувала свобода слова і досліді, згадана думка Леніна не витримала б об'єктивної критики. Бо коли б це питання поставити сьогодні на обговорення на вільних громадських зборах, їх учасники мали б право спитати, чому Україна приречена на залежність від Росії, коли багато менші народи соціалістичного бльоку досі вижили без її опіки, щоби́льше, чим менше в них втручання Кремлю, тим краще вони влаштовуються, тим більша їхня самостійність, тим вільніше їх народам живеться. І навпаки, чим більший контроль над ними має Москва, тим більші трагедії вони переживають. Уявити б, наприклад, що Сталінові вдалося зламати опір Тіта в 1948 році. Якими жертвами заплатили б усі югославські народи! Напевно зі-

гнили б тоді в радянських концентраційних таборах тисячі громадян Югославії, як це сталося з громадянами Польщі, Угорщини чи інших. Не обійшлося б також без процесів типу Слянського в Чехо-Словаччині або Райка в Угорщині.

Російські великодержавні шовіністи залюбки просовують погляд, що, мовляв, без Росії Україна попала б в ярмо західного капіталу 50 років тому, що вона сама не оборонила б себе проти гітлерівської навали і що досі була б колонією Заходу.

Але чи справді воно так? Припустім, що в грудні 1917 тодішній раднарком не виповів війни Українській Народній Республіці і не послав частин червоної гвардії окупувати Україну. Треба думати, що тоді Центральна Рада не погодилася б на окупацію українських земель німцями, а коли б німці все одно пішли на Україну за хлібом, вони зустріли б організований опір українського народу. Зрештою, після програшу Німеччини в листопаді 1918 вони мусіли б вийти з України. Правда, на їх місце тимчасово могли увійти на Україну армії західних альянтів. Немає сумніву, що на їх окупацію наш народ також не погодився б. Зрештою, як і з інших окупованих країн, вони були б і з України вийшли в найближчих роках. Україна — як Польща, Румунія чи інші держави Східньої Європи — залишалася б під впливом західних альянтів. Це було б пов'язане з жертвами українського народу, зокрема його економіки, але ні в якому разі Україна не потерпіла б такої катастрофи, як сталінський пляновий голод, що коштував життя п'яти мільйонів селян і сотень тисяч знищеної інтелігенції. І не перетворилася б тоді Україна в гітлерівський бастион антиросійської політики, як це пробують сугерувати російські шовіністи, з тієї простої причини, що хоч би з огляду на довжину українсько-російського кордону кожний уряд самостійної України мусітиме прагнути до добросусідських взаємин з Росією. Зрештою, якщо Україна між двома світовими війнами була б самостійна і Москва визнала б самостійність також інших сусідів, навряд чи до походу Гітлера дійшло б, бо він не розраховував би на легку перемогу над державами, об'єднаними вузлами приязні.

Існуюча на Україні і в усьому Радянському Союзі цензура преси не дозволяє не тільки на свободу дослідження історичних джерел, але також на дискусію про актуальні питання життя народу. Не рахуючи відокремлених випадків цензури у світі в таких державах, як, наприклад, сучасна Греція, тільки в радянській пресі можна зустріти на останній сторінці кожної газети ганебний цензорський знак. Яке мале довір'я до власних громадян на 51 році «народної радянської влади»! У таких умовах ця преса може цілком безкарно друкувати найбільші неправди і замовчувати факти, що кричущо вимагають вияснення.

Ось у 1959 році відбувся перепис населення в СРСР, який розкрив дуже малий приріст числа українців в УРСР,

точніше — пропорційне їх зменшення і колосальний приріст росіян. Чи відбулася з приводу цього будь-яка дискусія? Чи аналізував хтось публічно причини цієї української катастрофи? Відомо, що ні. Бо всі стихійні лиха радянська влада, в тому числі і втрати українського народу, вияснює грабіжницькою політикою німців. Правда, ніхто на Україні не забув німецького народовбивства. Але як тоді пояснити раптовий приріст росіян на Україні? Або як пояснити таку наче б то невинну ремарку, зроблену Центральним статистичним управлінням при раді міністрів СРСР у збірнику «Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР», в якій кажеється, що 1 мільйон 793 тисячі українців з вищою і середньою освітою проживає в СРСР поза межами України? В умовах свободи преси і наукових дослідів можна б спитати, яким чином ці українці там опинилися, як вони там живуть, якими правами національних меншостей вони користуються тощо. Тоді можна б також спитати, чому рівночасно росіян з вищою освітою на Україні є понад 30%, а українців менше 60%, дарма що українці становлять 76,8% населення, а росіяни 16,9%, чому українці творять тільки 61% студентів вищих шкіл на Україні, а росіяни аж 32%.

В умовах вільної преси не пройшло б без реакції, наприклад, таке двосторінкове оголошення, вміщене в газеті «Сільські вісті» від 5 липня 1968, в якому міністерство сільсько-господарства УРСР повідомляє про прийом до середніх сільсько-господарських учбових закладів. Від кандидатів вимагають вступних іспитів, при чому кажеється, що «особи, які не вивчали української мови, за їх бажанням, можуть складати вступний письмовий екзамен з російської мови (ті що закінчили 8 клас) або з російської мови і літератури (ті що закінчили середню школу». З такого оголошення можна зробити декілька висновків.

Поперше, воно означає, що на Україні є молоді кандидати в середні школи в сільському господарстві України, які не знають української мови. Це може бути результатом двох причин, а саме того, що в наслідок відомої хрущовської «реформи шкільництва» в 1958—59 роках молодь України може «на бажання батьків» не вчитися в українських школах; або того, що до середніх сільсько-господарських шкіл на Україні присилають кандидатів з-поза України. Варто при цьому нагадати, що, згідно з переписом населення з 1959 року, росіяни в селах України становили тільки 6% населення.

Другий висновок такий: не знаючи української мови, такі учні в школах України будуть вимагати, щоб усі предмети викладалися зрозумілою їм російською мовою, і що в силу офіційної політики ЦК КПРС («зближення націй») цій вимозі численні слабодухі учителі пособлятимуть. Таким чином російською мовою вивчатимуть сільсько-господарські дисципліни також українські учні.

Третій висновок: згадані кандидати до сільсько-господарських шкіл не тільки не знають української мови, але во-

ни її знати не будуть після закінчення школи, дарма що в більшості вони напевно працюватимуть у сільському господарстві України. Вони будуть посилювати русифікацію низового та середнього апарату сільського господарства, отже тієї галузі життя українського народу, яка донедавна вважалася найбільш забезпеченою проти русифікації. З кіл таких сільсько-господарських керівників виходитимуть усі ті відомі антиукраїнські бюрократи, які, живучи на кошти українського народу, погорджуватимуть його мовою, культурою, історією, видаватимуть доручення і вестимуть усе діловодство на селі російською мовою або осоружним українсько-російським суржиком.

Чи можна дивуватися, що так і на українському селі повною ходю йтиме процес «зникання національних мов» — звичайно, неросійських? Тільки як тоді з прославленим «двостороннім діалектичним процесом», який перед «злиттям націй і мов» передбачає їх «квітучий розвиток»? Для цього, мабуть, часу не вистачить.

Нарешті, четвертий висновок: якщо такими ліберальними щодо російських чи «малоросійських» студентів середніх шкіл на Україні є керівники КПУ, то які заходи вони зробили для того, щоб, наприклад, українські селяни в РРФСР — а їх там є за статистикою 1 мільйон 350 тисяч — користувалися українською мовою в школах російської республіки? Про такі заходи теперішньої КПУ нічого не відомо, дарма що такі заходи робили деякі керівники цієї партії сорок років тому, себто за часів Миколи Скрипника.

Тільки в умовах повного контролю над громадською думкою ніхто не може поставити питання про ролі росіян на Україні взагалі. Хто вони такі? Меншість, яка респектує права українського господаря, і частина російського народу, з яким українці хочуть жити в добросусідських взаєминах? Чи репрезентанти панівної нації на Україні? Якщо російська меншість не є представником нації-поневолювача, то чому майже вся українська преса появляється, крім українською, ще й російською мовою? Чому російське друковане слово заливає Україну, чому фактично урядовою мовою на Україні є російська мова? Чому за даними «Радянської України» від 30 червня 1968 росіяни творять аж 26,5% членства КПУ, а українці тільки 65,6%, хоч росіян на Україні 17%, а українців понад 76% населення?

Важку руку «старшого брата», що про неї також мовчить преса, відчуває і народне господарство України. У журналі «Економіка Радянської України» за травень надруковано статтю начальника пляново-економічного управління міністерства місцевої промисловости УРСР Д. Бабіченка, в якій автор інформує, що розширення виробництва товарів культурно-побутового призначення для населення України пов'язане із здійсненням господарської реформи. Одним з елементів реформи є визначити завдання і функції обласних управлінь місцевої промисловости. Все це зробило міністерство, спів-

робітником якого є автор статті. Але виявляється, що цього замало. Автор пише: «Держплян України, його Науково-дослідний економічний інститут і наше міністерство розробили основні документи і положення щодо правових і господарських функцій облмісцевпромів. Ці документи знаходяться на розгляді в Держплянї СРСР і чекають нового затвердження». Отож потреба на товари культурно-побутового призначення на Україні велика. Міністерство, Держплян і учені «суверенної республіки» приготують всі пляни, але почати продукувати товари можна тільки за дозволом Москви. Чи не інтересний матеріал для пресового коментаря — звичайно при умові існування вільної преси — про економічні користі перебудовання України в СРСР?

Ще один приклад з галузі культури. Відомо, що тут знущання над Україною чи не найбільше. Воно спотворює українську духовість, гальмує її розвиток, показує нашу культуру перед світом у карикатурних формах, а все велике безоглядно нищить або замовчує. Документом такого культуровбивства народу може послужити один вірш Павла Тичини, що надрукований в «Радянській Україні» від 7 липня, ніби на честь 50-их роковин КПУ. Про вірш редакція каже, що він, мовляв, був «доповнений автором в останній період його творчости». Там між іншим такі «перлини» приписані Тичині:

Все, що партія намітить,
Високо над світом світить!
Сяє нам в житті зоря —
Із Кремля зоря...
Партію в діяннях ми величаємо,
Леніну батьку всі себе вручаємо.

Від часу надрукування цього вірша минуло кілька тижнів але в «Радянській Україні» не появилось ні рядка протесту проти осквернювання пам'яті геніяльного українського поета таким примітивним віршоробством.

*

Чи існують можливості зміни існуючих умов абсолютної цензури радяської влади над думками і словами громадян Радянського Союзу?

Передусім треба нагадати, що сьогодні свобода вислову на Україні більша, ніж була десять років тому. За часів Сталіна вірші типу того, що був щойно згаданий, вважалися нормальним виявом літературної творчости. Сьогодні, треба думати, читачі сприймають такі вірші як вияв особливого тупоумства редакторів. Але сам факт, що такі вірші ще сьогодні друкуються, говорить про політичний клімат України. Чи не найкраще ілюструє страх ЦК КПРС перед свободою думки його намагання засобами залякування, тиску і терору задушити перші прояви свободи в Чехо-Словаччині. Цікаво, що

вістря усіх радянських виступів — листів ЦК КПРС до ЦК КП Чехо-Словаччини, пресових атак, публічних зборів по всьому СРСР, що на них «стихийно» виступають партійні агітатори — спрямоване насамперед проти свободи преси в Чехо-Словаччині. Читаючи про ці радянські виступи, так і відчуваєте задушевне бажання радянських сталіністів заткнути рота народам Чехо-Словаччини, не допустити до критики сталінських злочинів, до реабілітації невинно переслідуваних, до вільних зборів, словом, до свободи слова.

Тому надії на те, що на Україні на цьому відтинку ста-новище може покращати — таки невеликі. Це погано, бо, як згадано раніше, від свободи слова таки в найбільшій мірі залежить те, чи український народ зможе розгорнути ширшу боротьбу в обороні своїх національних інтересів.

Проте картина не безнадійна. Не можна забувати, що від кількох років весь комуністичний бльок і всі комуністичні партії світу є у стадії глибокого зрушення. Зрушення це, незалежно від його різних видозмін, має виразне спрямування: подалі від Сталіна, від його антинародної системи, від його абсолютизму, від закостенілого догматизму, від новоспечених неосталіністів. Винятками є ніби Китай та Албанія. Але й у Китаї похід догматиків досягнув, мабуть, свого апогею, і тепер може бути тільки поворот у сферу раціонального мислення, себто на рейки, на які наставлене тепер життя в інших комуністичних країнах.

Про лібералізм в СРСР сьогодні не доводиться говорити. Щобільше, треба припускати, що в результаті страху перед відгомоном чехо-словацьких процесів у Радянському Союзі прийде до голосу нова хвиля реакції, як це було після угорського повстання в 1956 році. Але наслідки цього не будуть такі самі, вже хоч би з тієї причини, що Чехо-Словаччина 1968 року — не Угорщина дванадцять років тому. В Угорщині можна було сталінським спадкоємцям робити вигляд, що там готується західня інтервенція. У ЧССР сьогодні про західню інтервенцію і мови не може бути, а проти спадщини сталінізму повстали чистокровні комуністи. До того методи їхньої боротьби наскрізь легальні, конституційні. Крім того, сучасне радянське суспільство не те, що було в 1956 році. Це вже суспільство, яке видало з себе Тарзисів, Солженіциних, Данієлів, Сінявських, Гінзбургів, Симоненків, Чорноволів, Дзюб, Морозів та інших. Це — суспільство, в якому вже існує вільна думка, дарма що вона не доходить до слова на сторінках цензурованих видань. Про це суспільство на Україні Валентин Мороз пише: «Ламається крига жаху, що непорушно сковувала духове життя народу довгі роки... На превелике здивування кагебістів вперше за останнє десятиріччя на Україні з'явилась громадська думка. Вперше виникла кампанія протестів, вперше журналіст Чорновіл відмовився давати покази на антизаконному закритому судилищі».

Виявом новонародженої громадської думки є поширення в усьому Радянському Союзі т. зв. захальна література,

численні листи до ЦК КПРС чи ЦК КПУ, листи-протести проти насильства влади, домагання звільнити арештованих чи домагання переглянути їх справу тощо. Одним з останніх таких документів є голосний в усьому світі лист російського академіка Андрія Сахарова. Це — акт обвинувачення не тільки проти сталінських, але й неосталінських насильств, це — вимога ліквідації всієї післясталінської спадщини, це — проєкція майбутнього вільного суспільства, побудованого на принципах нефальшованої демократії. Цікаво, що Сахаров називає, побіч антисемітизму, українофобію як одну з головних рис сталінізму і що вимогу державної незалежності всіх народів він ставить як принцип майбутніх міжнародних взаємин. Але вихідний постулат у нього таки свобода слова, преси, зборів, партій, інтелектуальних дослідів. При тому Сахаров виступає як речник ширших кіл російської чи загалом радянської професійної інтелігенції і світу науки та культури.

Ті люди творять нове індустріялізоване радянське суспільство, яке за своїм характером вимагає і вимагатиме від влади для себе привілеїв, між якими свобода слова посідає перше місце. Це стосується також самої партії. За даними «Радянської України», на перше січня 1968 року серед членів КПУ 57,7% мали вищу або незакінчену вищу та середню освіту; до того більше половини членів КПУ є нижче 40 років життя. Треба думати, що для такої провідної верстви основні громадянські свободи не є пустим звуком, що керувати ними методами сталінського періоду не можливо.

Треба враховувати також вплив на становище в СРСР стороннього світу, зокрема процесів серед комуністичних партій Заходу. Вже давніше в колах італійського комунізму підносилися голоси про те, що ленінізм це тільки російський зразок комунізму. Сьогодні з цією думкою виступають чеські комуністи і тим боронять своє право на власний шлях, який, мовляв, може обійтися без концентраційних таборів, без цензури, без насильства таємної поліції і може вижити також серед демократичного суспільства. Це особливо сильно хвилює Москву, і тому недаром провідні ідеологи ЦК КПРС (наприклад, академік Ф. Константинов) пробують спростовувати такі еретичні думки («Правда», 14 червня 1968).

Так утворюється нове становище відштовхування окремих комуністичних партій від Кремлю. Це — дуже далекосяжний у своїх наслідках процес, який виразно видний і в країнах т. зв. народних демократій, і в комуністичних партіях позарадянського бльоку. Колись усі ці партії розглядалися в міжнародній політиці як продовжена рука Кремлю, як інструмент його імперіялістичної політики. Клясичним репрезентантом типу такого закордонного комуніста був у період союзу між гітлерівською Німеччиною і СРСР теперішній кремлівський наставник у Східній Німеччині Вальтер Ульбріхт. 23 серпня 1939, коли був підписаний пакт Ріббентропа-Молотова, Ульбріхт перетворився з ворога нацистів на оборонця союзу Москви з Берліном. Ясно, що з інтересами німецько-

го народу це не мало нічого спільного. Тепер однак не ті часи. Для багатьох компартій — югославської, китайської, італійської, румунської та інших — пряме вислужництво Росії належить минулій епосі. Вони відкрито говорять про власні національні інтереси. Щобільше, деякі компартії Заходу і «сателітів» Москви шукають шляхів пристосувати партійну доктрину до вимог другої половини 20 століття. Звідки їхнє намагання реформізму по лінії принаймні частинної лібералізації, а це для кремлівських догматиків страшна перспектива, бо в умовах сучасних засобів масової комунікації такі документи, як пам'ятний заповіт Тольятті або теперішня Програма акції компартії ЧССР стають зразу відомі громадянам СРСР, формують їхню думку, спонукають і собі ставити вимоги. Таким чином колишні «інструменти в руках КПРС» стають тепер для Кремлю небезпечними союзниками.

У світлі цих фактів наступ на основні риси сталінізму, що у великій мірі ще визначає характер сучасного режиму в Радянському Союзі, має багатофронтний характер. Це не тільки боротьба українського, російського чи інших народів СРСР за підставові громадянські права. Це є процес гльобального характеру, і в ньому заангажовані органічні народні сили усього комуністичного бльоку і сили некомуністичного світу.

Тому в такому аспекті треба також розглядати перспективи боротьби за свободу слова на Україні.

„Перемога“ — над ким? Поразка — чия?

Володимир П. Стахів

В одній із столиць двоєдиної чесько-словацької держави — в Братиславі, 3 серпня, закінчилася «дія перша» в драматичній п'есі недружніх (за останні місяці) стосунків між Москвою і Прагою. Ставля Москву на першому місці, бо саме вона найбільше подбала про драматичні ситуації. Скільки дальших «дій» матиме «п'еса», — три або п'ять, — сьогодні ще важко передбачити чи навіть угадати. У всякому разі не може бути й мови про якусь «одноактівку», хоч цього напевно бажали б у Празі та Братиславі (як також і в Пряшеві) і всі справжні друзі чеського та словацького народів.

У «дії першій» було багато дуже напружених «сцен», а ще більше окремих майже трагічних ситуацій. Не місце тут, у цій статті, всіх їх перелічувати, характеризувати й аналізувати.

Вистачить, мабуть, докладніше спинитися над «одно-стайно прийнятою», спільною «Заявою комуністичних і робітничих пратій соціалістичних країн» (така її офіційна назва), яку вже сьогодні в публіцистиці називають «Братиславською заявою», і під цією назвою вона напевно перейде до історії «соціалістичних країн», тобто до історії Східної Європи. Чи тільки до неї? На мою думку, це — оди з важливіших документів післявоєнної дипломатії, який далі поширює процес децентралізації комуністичного руху, зміцнює систему поліцентризму в ньому і допомагає оформити себе плюралістичному (багатогранному та різноманітному) суспільству у світі, якому брутальною силою кремлівських можновладців накинута «систему гвинтиків» — як це окреслив і глибоко проаналізував Валентин Мороз, в'язень Мордовських концтаборів суворого режиму.

У відрізненні до заяв, що їх звичайно схвалюють з нагоди тієї чи тієї міжнародної зустрічі уповноважені представники «співдружності соціалістичних країн», «Братиславська заява» визначається умовною короткістю: для її тексту вистачає однієї третини сторінки київського офіціозу «Радянська Україна», де в числі від 4 серпня надрукований її укра-

їнський переклад. Ідеться про офіційний текст, опублікований агентством ТАРС. Це треба окремо підкреслити, бо східно-німецьке пресове агентство АДН поробило в деяких місцях свої власні «мовні правки», які або загострюють окремі вислови та окреслення, або змінюють сенс. При порівнянні можна встановити принаймні вісім таких «правок».

Ось два-три приклади:

ТАРС говорить, що учасники Братіславської наради «визнали можливість скликати цю нараду, АДН — що вони визнали пожадані...»;

ТАРС-ові вистачає, що соціалістичні країни «добилися успіхів», зате за АДН — ці країни «успіхи завойовали»;

ТАРС говорить про «методи соціалістичного господарювання», АДН — про «соціалістичне керівництво економікою».

Подані приклади — не якесь казуїстське причіплення. Це (як кажуть французи) — «тон, що робить музику». Вальтер Ульбріхт та сталіністські ульбріхтівці — повнокровні реакційні догматики, через горло яких пройти може тільки вже вдомашнена термінологія!

У місцях заяви, присвячених питанням Німеччини, АДН таки просто фальсифікує текст. За ТАРС-ом сказано, що «активізація сил реванізму, мілітаризму та неонацизму в Західній Німеччині... створює загрозу справі загальному миру», за АДН — ця активізація вже «загрожує світовому мирові». Іншими словами, ця загроза наявна, акутна! Такий фальсифікат потрібний, мабуть, для окомилування громадян НДР (т. зв. Німецької Демократичної Республіки), які мали б повірити в те, які то «перемоги завойовав» Ульбріхт у Братіславі над «західнонімецькою Федеративною Республікою», поставивши її ніби черговий раз під стовп ганьби. І то в погодженні з Александром Дубчеком та його празькими реформаторами комунізму. Хоч в іншому місці заяви виразно говориться про Федеративну Республіку Німеччину (в контексті «боротьби проти агресивної активності імперіалістичних сил»), ульбріхтівські пресові писарі вперто «перекладають» цю міжнародно-правно встановлену назву на «західно-німецьку Федеративну Республіку». Такий «переклад» має свою політичну вимову.

Найпікантнішим є переклад такого речення:

«Братні партії вважають за свій обов'язок виявляти постійне піклування... про дальший розвиток соціалістичної демократії» (ТАРС). У НДР про розвиток того роду навіть і мислити заборонено, тому АДН на наказ згори «перекладає»: «постійне піклування про дальше зміцнення соціалістичної демократії».

На цьому місці треба нагадати, що під окресленням «соціалістична демократія» автори Братіславської заяви розуміють «керівну роллю комуністичної партії», тобто однопартійну тоталістську диктатуру.

Ці текстові різниці побачать не тільки «деякі нестійкі та політично незрілі люди, зокрема серед частини молоді» в соціалістичних країнах, але також і «відповідальні товариші в ЦК та обкомах» окремих компартій. При умові, що ці різні тексти будуть їм відомі; при умові, що вони матимуть можливість порівняти тексти в «Радянській Україні» чи в московській газеті «Правда» і в «Ноес Дойчлянд».

Не для якоїсь гри сумнівної вартости варто б порівняти чеський, угорський, словацький, румунський, польський та болгарський переклади «Братіславської заяви», а для того, щоб на їх основі встановити, які політичні вітри віють в окремих «соціалістичних країнах. Ці переклади могли б бути, мабуть, барометрами для таких «вітрів», подібно як це продемонстрував «переклад» АДН.

Ці такі досить довгі вступні зауваження потрібні, щоб якоюсь мірою з'ясувати атмосферу, що виникла після зустрічі в Чієрні над Тисою і наради в Братіславі.

*

У заголовку поставлені питання про «перемогу» та поразку.

Весь тон радянської преси й інших засобів публіцистики та інформації впродовж двох тижнів був настроєний «на перемогу», поки «Правда» від 16 серпня, в статті свого міжнародного коментатора Юрія Жукова, знову почала гостру полеміку з чеськими та словацькими газетами, вимагаючи при цьому «зміцнення контролю КПЧ» — тобто заведення гострої цензури в ЧССР. Отож у Москві знову втрачають нерви, і про «перемогу здорового розуму» там (як це окреслювала світова преса після зустрічі в Чієрні) важко говорити. Фактично важко шукати будь-яких елементів московської перемоги в Чієрні та Братіславі, не зважаючи на те, що вся термінологія у «Братіславській заяві» базована на жаргоні всіх подібних заяв того роду. У Братіславі майже дослівно повторені «принципи Букарештської декларації» і формулювання із «Заяви конференції європейських комуністичних та робітничих партій у Карлових Варах» — тобто наради та конференції, що відбулася в 1967 році.

До речі, «Братіславська заява» є тільки широким резюме каталогу домовлень між керівництвами компартій Чехо-Словаччини і Радянського Союзу; інші учасники Братіславської наради мали тільки можливість робити неістотні редакційні правки.

На перший погляд могло б здаватися, що чисельно переважають плюсові пункти для СРСР над такими ж пунктами для ЧССР. Якби тут формально застосувати норми боксової боротьби, «переможцем» вийшов би Радянський Союз, точніше висловившись, політбюро ЦК КПРС.

Не варто подавати докладний зміст заяви, бо це було б пренудним для читача. Вистачить наголосити тільки основні

речі. У заяві говориться і про «дальше згуртування країн соціалістичної системи», і про «дальше об'єднання зусиль соціалістичних держав», і про «дальше зміцнення соціалістичної співдружності», і про «зміцнення та розвиток братерського співробітництва». Ця фразеологія має за завдання прикрити всі розбіжності і викликати поверхове враження, що «все в порядку». Але через повторення тих чи тих фраз «єдність» аж ніяк не зміцнюється. Бо щось аж забагато повторюється прикметник «дальше», а приналежні до нього іменники занадто відгоняють тавтологією.

Однак, коли в заяві сказано, що «захист соціалістичних завоювань» в окремих країнах «є спільним інтернаціональним обов'язком усіх соціалістичних країн, то це речення можна б інтерпретувати як «право» на втручання у внутрішні справи іншої держави. І тут треба бачити плюсовий пункт для Москви. Таким же плюсом є заклик до «непримирної боротьби проти буржуазної ідеології, проти всіх антисоціалістичних сил». Чому? Бо Москва та її сателітні підголоски претендують на монополію визначати, що вважається «буржуазною ідеологією» чи «антисоціалістичними силами». Згаданий уже коментар Ю. Жукова є майже клясичним прикладом для такого визначування. Отож кожна спроба гуманізувати чи лібералізувати (якщо такі спроби взагалі можливі) комунізм може отримати налічку «буржуазної ідеології» або «антисоціалізму». Вся історія міжнародних взаємин в СРСР свідчить про таке монополічне визначування.

Черговим плюсом для Москви треба вважати ствердження про неоспоренність «керівної ролі робітничої класи та її авангарду — комуністичної партії» і про те, що «братні партії не дозволять ослабити керівну роль комуністичних партій, . . . не дозволять вбити клин між соціалістичними державами, підірвати основи соціалістичного суспільного ладу». Збереження цієї «керівної ролі» в нормальній мові означає монопартійну тоталістську диктатуру або в більшовицькій діалектиці — «зміцнення соціалістичної демократії». При цьому не вільно забувати, що празькі реформатори комуністичної системи прагнули і прагнуть до «дальшого розвитку демократичного соціалізму». Ідеться не про діалектичне перетворення прикметника та іменника, а про суттєві різниці — про демократизацію т. зв. соціалістичної системи, тобто про її гуманізацію та лібералізацію.

У ділянці т. зв. «економічного співробітництва соціалістичних країн» далі має зобов'язувати принцип «міжнародного соціалістичного поділу праці», тобто принцип неоколоніалістичної експлуатації Москвою всіх учасників такого «співробітництва». Іншими словами, Москва прагне далі диктувати державним пляновим комісіям окремих «братніх» країн так, як вона диктує т. зв. держплянам у національних «союзних республіках». В останньому випадку ця експлуатація, проводжувана імперіальним державно-капіталістським неоколо-

ніялізмом, носить псевдонімну назву «міжреспубліканського соціалістичного поділу праці».

У закордонній політиці «учасники наради... знову підтверджують готовість погоджувати і координувати свої дії на міжнародній арені» і «далі послідовно проводити в європейських справах узгоджену політику, яка відповідає загалом інтересам соціалістичних країн...» З дотеперішньої практики відомо, що «загальні інтереси» визначувала Москва, директиви та накази якої евфемістськи називаються «погодженням та координацією дій». У ділянку закордонної політики треба включити також пасус «Братіславської заяви», в якому підкреслюється «особливе значення Варшавського договору», що «...був і залишається могутнім фактором миру та безпеки» і який «надійно захищає завоювання соціалізму, суверенітет та незалежність братніх держав».

Зробивши попередній балаєс вищесказаного, можна б не мати жадних ілюзій щодо оптимістичного (а то й навіть реалістичного) майбутнього Чехо-Словащини. Такий балаєс говорив би про недвозначну перемогу Москви та її догматичних підголосків. Але для кінцевого балаєсу треба рахувати також і чесько-словацькі плюсові пункти.

*

Першим плюсовим пунктом чеських та словацьких контрагентів у Братіславській нараді треба вважати ствердження та взаємне зобов'язання, що «кожна братня партія, творчо розв'язуючи питання дальшого соціалістичного розвитку, враховує національні особливості та умови».

До цих «національних особливостей» треба зарахувати історично тривалі демократичні та ліберальні традиції, передусім, чеського народу і католицькі життєві засади народу словацького. Саме ці традиції і засади були основною рушійною силою реформістських перетворень та національних зрушень у «післясічневому періоді» національного життя обох народів. «Післясічневим періодом» окреслюють у ЧССР події, що мали місце після січневого пленуму (1968) ЦК КПЧ-С, коли Антоніна Новотного — запеклого сталініста — звільнено з посту першого секретаря ЦК. До «національних умов» зараховуються: поперше, факт, що на даному етапі чехи та словаки прагнуть до справжньої індивідуальної та національної свободи; подруге, факт, що в індустріялізованій ЧССР зформувалося індустріялізоване суспільство з своїми сучасними соціальними запитами та вимогами. Над цими даностями догматичний «марксизм-ленінізм» (у тлумаченні Брежневих та Суслових) до денного порядку перейти не може. До того, чехи та словаки устами секретаря ЦК КПЧ-С з питань ідеології, Честміра Цісаржа, відмовляють кремлівським можновладцям «право» на монополію у тлумаченні писань Маркса та Леніна, якнайвиразніше наголошуючи при цьому творче застосування їхнього політичного вчення. Тому пасус про «непохитну вірність

марксистові-ленінізмові» в «Братіславській заяві» можна інтерпретувати по-різному: в залежності від «національних особливостей та умов» або також «у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму». Кожну ж дискусію про суть і практичний політичний зміст окреслення «пролетарський інтернаціоналізм» мусять програти всілякі суловсько-брежнєвські інтерпретатори цього поняття. Не важко уявити собі, як інтерпретуватимуть це окреслення такі діялектики, якими зарепрезентували себе і Дубчек, і Цісарж. До речі, на «марксист-ленінізм» «у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму» посилаються і успішно посилатимуться всі без винятку противники російського великодержавного шовінізму та імперіялізму.

«Пролетарський інтернаціоналізм» визначається такими принципами: повна рівноправність націй, їх державна незалежність, взаємне невтручання у внутрішні справи, незайманість території, національний суверенітет і братерська взаємодопомога (див. І. Цамерян, «Ленінська національна політика в дії», журнал «Коммунист», ч. 9, Москва, червень 1968, стор. 26).

Другим чесько-словацьким плюсовим пунктом треба вважати взаємозобов'язуюче ствердження, що «всебічне співробітництво» між соціалістичними країнами ґрунтується «на базі принципів рівноправності, поважання суверенітету та національної незалежності, територіальної цілості і братерської взаємодопомоги та солідарності». Не зважаючи на те, що в «Братіславській заяві» поминено принцип «взаємного невтручання у внутрішні справи», — принцип, який у своїх промовах постійно та вперто наголошує генеральний секретар Румунської комуністичної партії та голова державної ради Соціалістичної Республіки Румуні (тобто президент держави), Ніколає Чавшеску, — чеські та словацькі партійні і державні керівники таки залегалізували своє право на «власний, національний шлях до соціалізму». На таку легалізацію Москва — по волі чи неволі — мусіла погодитися. Однак неясним залишається факт, чому принципу невтручання не включено в «Братіславську заяву»: чи злегковажено в Празі інтерпретацію журналом «Коммунист» поняття «пролетарський інтернаціоналізм», чи, може, стосовного числа не простудіовано докладно? А чи, найможливіше, не було там зацікавлення «ленінською національною політикою в дії», мовляв, така політика стосується тільки радянських республік? У Празі та Братіславі напевно інтерпретуватимуть принципи суверенітету та національної незалежності як зобов'язання взаємно не втручатися у внутрішні справи. Але на таку інтерпретацію буде інша, московська, «інтерпретація». Однак Прага завжди зможе послатися на «національні особливості та умови» і на «різноманітні завдання в кожній із соціалістичних країн» (про що також виразно сказано в заяві).

Здається, що представники ЦК КПЧ-С у Чієрні та Братіславі вимогли на своїх контрагентах у «зустрічі» і «нарадах», що конечним є «вдосконалення діяльності Ради еконо-

мічної взаємодопомоги» (РЕВ — «Комекону») і що для цього актуальним є «проведення найближчим часом економічної наради на найвищому рівні». У Празі вже виготовлено докладний плян для реорганізації РЕВ, про що офіційно повідомлено зараз же після повернення чесько-словацької делегації до Праги. Відомо, що в економічній ділянці чеські та словацькі керівники мають багато чого неприємного сказати Москві.

*

Зустріч у Чієрні над Тисою і наради в Братіславі не закінчилися якоюсь виразною перемогою котроїсь із «високих договірних сторін». І як парадоксально та нелогічно у зв'язку з такою констатацією не звучало б, треба таки сказати, що Москва зазнала дошкульної поразки. Чеські та словацькі комуністичні політики, а зокрема чеська та словацька громадськості зберегли подиву гідний спокій та сильні нерви, не зважаючи на брутальний шантаж з боку Москви при допомозі т. зв. «військового штабового навчання», відмови виходу з'єднань цього «навчання» з території ЧССР і концентрації військ на кордонах.

Не буде помилки, якщо сказати, що в Братіславі (як і попередньо в Чієрні над Тисою), крім реформаторів та реакційних догматиків комунізму і посередників між ними, в зустрічі та нарадах завжди брав участь «великий Відсутній» — Китайська Народна Республіка. Цей факт напевно спричинився до «перемоги здорового хлопського розуму» в Москві.

Питання суверенітету та національної незалежності ЧССР рішалося радше над «найдовшими міждержавними кордонами у світі», віддаленими на тисячі кілометрів від Карпат, Карконошів і Судетських гір, між у досі невідомому словацькому, надтиському селі. Мовчання Мао та Китаю в справі «чехо-словацької кризи» зганяло сон з очей політбюрократів з ЦК КПРС.

СПОГАДИ

По похилій площі

Евген Онацький

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Закінчення II частини)

*

Сьогодні в місії був фінляндський посол Гуммерус, питався про Антоновича, потім про Перепелицю, який саме тоді якраз прийшов до місії. Хвилини двадцять щось потаємно розмовляли між собою. Чехівський здогадується, що Гуммерус шукає, де б позичити грошей. Тим часом про ті 60 000, що їх йому позичив Антонович і що про них натякнув йому Чехівський, — ані слова. Перепелиця матиме з ним знову побачення о год. 18, а позавтра іде до Відня. Здається, його викликають. Буде, мабуть, разом з Бандрівським «рятувати Севрюка».

Перепелиця казав, що одержав приватну телеграму, що Винниченко ніби поїхав до Харкова. Яким шляхом? Нічого не відомо. Перепелиця запевняє, що приїзд Винниченка до Харкова — вже факт. Але якось не віриться...

Допіру Ніна прийшла від Мазуренчихи. Мазуренко прислав листа з повідомленням, що Антонович до місії, мабуть, не повернеться, а поїде до Соренто; Мазуренко ж одержав трохи грошей, але кличе жінку їхати до Відня. Очевидно, до місії не думає вертатися. Він підтвердив, що Винниченко виїхав на Україну. Отже правду казав Перепелиця.

*

Остання новина: Севрюк «змінив орієнтацію» і не визнає більше уряду Петлюри, а стоїть за радянську республіку! Тепер уже ніхто не питатиметься, де поділися 100 000 гривень, що сам Севрюк визнав не витраченими, але їх у касі не знайшлося. І нащо було отієї ревізійної комісії? Тільки «відштовхнула людину!» Був би собі й досі «петлюрівцем». А почали робити різні неприємності, він і образився. А, може, просто рахує на можливість зробити кращу кар'єру під «советами»? Адже може тепер, там похвалитися, що успішно

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

вживав усіх своїх сил, щоб українські полонені в Італії не виїхали на допомогу Петлюрі на протибільшовицький фронт...

Прийшов лист з міністерства закордонних справ УНР, з Варшави, яким затверджується звільнення С. Пащенка. Одночасно «Міністерство мусить зауважити, що представлення Ваше у справі п. Пащенка панові Членові Директорії Макаренко (не вміють відмінити прізвищ — Є. О.), зроблене не на адресу, поскільки розпорядження окремих осіб, без переведення через міністерство, не мають ніякої сили й значення, а тому міністерство просить Вас в усіх справах звертатись лише до нас. Директор департаменту — Багринівський. Начальник відділу (нерозбірно)».

19 червня 1920

Позавчора ввечері повернувся з Відня В. Мазуренко. А вчора, після тижневої відпустки, приїхав і Чехівський, і вони обидва майже разом пройшли до місії, де я залишався сам-один, як палець. Мазуренко зараз же почав оповідати. Виявилось, що вже був зформований весь «римський кабінет» на чолі з Д. Антоновичем як головою місії, Т. Галіпом як радником, Пащенком як секретарем і Маком як аташе. Чехівського, очевидно, усували, а про мене не було й згадки, бо я ж до місії не належу.

Але Мазуренко повів контракцію і заявив, що Антоновичеві незручно повертатися до Риму головою місії, бож він досі «підвідчитий». Не знати, чи вплинули на Антоновича аргументи Мазуренка, чи, може, політичні події, що пішли на фронті знову катастрофально, тільки одного дня він заявив, що відмовляється їхати до Риму. Отже, і весь його «кабінет» полетів. Але й Мазуренко рішуче заявив, що він до справ більше не вертається. Виникло питання, кому ж перебрати місію. Зовсім зібрався їхати Т. Галіп і навіть звернувся до Мазуренка, щоб той висловив на це свою згоду. Але Мазуренко обурився:

— З якої речі? Адже в Римі сидять Чехівський і Онацький, їх і висгачить. — Так він поставив справу і перед Швецем, Макаренком та Мартосом. — Я їм сказав, що Чехівський, розуміється, не політик, і йому передавати місію я не наважився б, але Онацький дуже добре розбирається в політичних справах, був же секретарем Центральної Ради, працював весь час у пресовому бюрі як завідувач, отже, в курсі всієї світової політики, не кажучи вже про нашу. Швець на ці мої слова відповів, що він Онацького дуже добре знає, і мою думку підтримав. Так само і Мартос нічого не мав проти цієї комбінації, і на тому й стало, що я маю вас (він звернувся до мене) призначити аташе місії і передати вам місію.

Мені було дуже неприємно перед Чехівським, який при цьому оповіданні Мазуренка видимо схвилювався, і тому я заявив, що вважаю таке рішення несправедливим і мені не

відповідним. Я можу перебрати на себе канцелярію, але відмовляюся перебирати майно й помешкання місії, що вже тепер знаходяться в руках Чехівського, який тим усім дуже гарно господарює.

Мазуренко довгий час наполягав на тому, щоб я перебрав місію, але, зрештою, мусів зі мною погодитися, і ми з Чехівським поділили між собою функції: я перебрав секретаріят, а Чехівському залишилися паспортний відділ, господарство і бухгалтерія. Проте, Мазуренко з цим не дуже погоджувався і натякав мені, що, як буде від'їжджати, передасть місію все таки мені.

Перепелицю викликали до Відня, щоб його пост ліквідувати, але йому вдалося переконати, що його комерційне бюро в Генуї таки потрібне, і він повернувся до Італії разом з Мазуренком.

— І що я робив би, коли б мене звільнили? — казав він Мазуренкові. — Грошей в мене немає, бо все, що я одержую, я проживаю...

— А одержуєте ж таки немало, — ніби сказав йому Мазуренко.

— Так, це правда, алеж ви знаєте: я оце вперше за кордоном.

Таку ж пісню недавно співав Севрюк Карманському. Між іншим, Севрюк свого часу написав був листа М. Ковалевському, протестуючи, що до ревізійної комісії призначено «таких контрреволюціонерів» (натякаючи на Д. Дорошенка). І хоч справа тут йшла про гроші, а не про якусь революцію, Швець все ж таки питав Мазуренка, чому він не призначив мене до комісії. Мазуренко з'ясував, що він мене хотів призначити, але було розпорядження призначити до комісії когось із членів місії, а Онацький не член. Швець пояснив, що він і Макаренко хотіли, щоб у ревізії брали участь також громадські діячі, не зв'язані службою з урядом, тому Окопченко й запросив Дорошенка, якого вони, властиво, й не хотіли.

А грошей у місії все таки немає, хоч Мазуренко й потішає нас, що Мартос обіцяв вислати, як тільки... буде змога. Ті ж гроші, що їх одержав Мазуренко у Відні, це — його особисті гроші, йому вже заборговані.

21 червня 1920

Вчора ввечері до нашої місії потелефонували з латинського посольства і повідомили, що в Трієсті затримано якийсь корабель під російським прапором з вантажем кам'яного вугілля. Корабель той зареєстровано в Маріуполі, в українському порті, отже була б добра нагода інтервенювати.

Я подякував, сказав, що перекажу голові місії і що, певно, завтра зайду особисто, щоб довідатися про подробиці.

— Майте на увазі, що справа нагла, бо корабель уже давно стоїть.

— Добре, дякую.

Жду я, жду Мазуренка, а він не йде. А Чехівський мене під'юджує проти Мазуренка; Глузман, аташе грецького посольства, що вертається з Відня до Атен, дратує мене своїми оповіданнями. Запевняє, що Мазуренко дістав 33 000 лір на всю місію, а не для себе.

Зрештою, Мазуренка так і не діждався. Мусів піти ввечорі до нього на помешкання. Виклав йому справу. Підкреслив, що йому самому треба було б зробити візиту, бож латиші хочуть нам зробити прислугу. Але він, пожував трохи ротом:

— Так що ж... підіть!

— А ви?

— Я завтра не можу. Я піду післязавтра.

— А-а! таки підете, — зрадів я. — А тепер ще друга справа: яке, властиво, тепер ваше правне становище у місії?

— Як яке? Я — голова місії. Поки не прийде папір з міністерства, що мою димісію прийнято, я тут залишаюся. Себто я можу піти, скажім, через нездоров'я чи якусь там іншу причину й передати місію вам з Чехівським, але покищо правно я — голова місії. Між іншим, я був сьогодні в міністерстві закордонних справ; мене там дуже хотіли бачити. От я й пішов. Приймав мене директор канцелярії міністра, бо сам міністер Сфорца тепер у Парижі. Приймав мене дуже добре. А завтра о 16 год. іду до прем'єра Джолітті. Як тільки він почув, що я повернувся, так зараз висловив бажання мене побачити. От я й іду. Працюють мої масони.

— Хіба ж Джолітті — масон?

— Ні. Він сам — ні. Але масони коло нього зв'язки мають. Цікаво буде з ним поговорити. Це — людина дуже практична. Він добре знає, хто з ким іде. А що він німецької орієнтації, то він проти поляків. Напевне хоче дізнатися, як властиво той наш союз з поляками. Ех, якби тільки Винниченкові пощастило скласти свій уряд, усі зараз же кинули б Петлюру та перейшли б до нього! Я перший кинув би. Зрештою, я вже й так кинув. Я вже й написав Винниченкові, щоб рахував на мене. Я так і у Відні всім говорив. А ви мені підготовте на завтра до 16 години коротеньку доповідь про Джолітті, його погляди, його характеристику.

— Добре. Деякі матеріали в мене знайдуться.

— Хочу ще вас попередити: Чехівський дуже проти вас лютує, що йому відібрали канцелярію. Приходить учора до мене і просто так і заявляє: «Я, Василю Петровичу, людина відверта і тверда. Я просто вам хочу сказати — ви мене образили». «Як так?» «Та так. Просто в шию випхали з канцелярії». Тоді я почав йому виявнювати, — казав далі мені Мазуренко, — що інакше ж бути не може. Самі подумайте:

як можна інакше поділити функції? Вам каса, бухгалтерія, паспортний відділ, господарство; Онацькому — канцелярія, писання доповідей, оглядів часописів. Як же інакше можна було б поділити? Напевно, вам було б трудніше писати доповіді, а Онацький, певно, провадив би бухгалтерію гірше, ніж ви. А він мені на це: «Так хіба ж голова місії сам усе пише? Як Антоновичеві треба було писати доповіді, то все писав хтось інший — Галіп, Мако, Пашенко, а Антонович тільки підписував». Знов я йому в загальноприступних термінах вияснював, що одна річ — голова місії, уповноважений від уряду, а друга річ — аташе, що хоче користуватися працею другого аташе... Він мені знову: «Так нащо ж два рівних аташе? Це ж анархія! Треба, щоб один був головним, відповідальним. Треба, щоб був один хазяїн у місії».

— О, йому хочеться бути хазяїном! — вставила своє Мазуренчиха, присутня при розмові. — Не з його головою!

Мазуренчиха взагалі недолюблювала Чехівського.

А Мазуренко спокійно оповідав далі, розтягуючи своїм звичаєм слова і час від часу щось жуючи в роті:

— Ну, я йому тоді вияснив, що коли я кину місію (і він підкреслив це «кину»), то не кину на якусь одну людину, бо одна людина — це вже представник нації, людина з політичними функціями, а я такою нікого не хочу і не можу робити, а залишу на двох технічних службовців, за вашою обов'язковою порукою. Так я й у Відні казав.

І хоч Чехівський наполягав на своєму, запевнюючи, що «з нього сміятися будуть», пішов він від Мазуренка ні з чим. А Мазуренко мене попередив:

— Буде вам з ним трудно, але ви не звертайте уваги і робіть своє діло.

Певно! Що ж інакше мені залишається? Тим часом мене гризе, що за пансіон у нас уже не плачене. Залишалось трохи чужої валюти, але міняти не хочеться, бо ліра значно підскочила. Ніна вже два місяці нічого не одержує, я — один місяць. Пройшло двадцятьє число — і нічого!

23 червня 1920

Побував у латишів. Їхнє посольство далеко на одшибі, на вія Германіко 198. Це від мого пансіону досить таки далеченько. Вибрався я з дому о 9 год., а прибув о 10. Прийняли мене посол Вальтерс та якийсь молодик, мабуть, секретар, у невеличкому кабінеті заставленому поліціями з книжками. Сам Вальтерс — людина вже старша, з сивиною, добре говорить французькою мовою і, здається, також англійською та німецькою. А проте не зробив на мене доброго враження. Виглядав більше на якогось афериста, ніж на дипломата.

Я перше був здивований, чому саме латиші зацікавилися нашим кораблем, аж вияснилося, що, хоча корабель зареєстровано в Маріюполі, залога його складається з латишів і литовців. Отже, справа з тим кораблем мала б бути нам спільною і потребувала б спільних заходів. Вальтерс показав мені телеграму капітана корабля з проською про інтервенцію та витяг з римського «Іль Мессаджеро Мерідіано» від 11 червня. Взяв їх і пообіцяв на другий день повернути. А що Мазуренко сказав мені, що піде сам з візитою, то й передав йому ці документи.

Коли раптом о 11,30 год. телефон з латиського посольства. При телефоні Вальтерс:

— Що ж ви вирішили у цій справі?

— А хіба нашого шефа місії у вас не було?

— Ні, не було.

— Так він, мабуть, скоро у вас буде. Він мені сам говорив, що сьогодні вранці вас відвідає. У місії його досі не було, — певно, отже, десь у дорозі до вас...

Але о 12 год. з'являється Мазуренко.

— Були в латишів?

— Ні, не був.

Ну — і що ти з ним зробиш?

Здається, і плятани за вікном засоромилися і під вікно своє віття поховали, а Мазуренкові — як із гуски вода!

Я вирішив поговорити з Мазуренком серйозно, але в іншій справі:

— Василю Петровичу! Все таки треба якось поалагодити грошові справи. Августові, дверникові, все ж таки треба дати 300 лір. Він же з того живе! І маленькому Люїджі — 75 лір. Я вже не кажу про нас. Он у мене, крім залеглої платні, ще залишилося рахунків на 300 лір, що місія мені завинила; а у Чехівського тих рахунків уже на 1 500 лір. Поки ви — голова, якось воно не випадає, щоб службовці не тільки платні не отримували, а навіть і рахунки з своїх малих грошей платили. Аджеж ви гроші у Відні таки дістали.

— Дістав, дістав. Але це моя платня і мої ліквідаційні. Ви ж служитимете далі, і вам уряд ваше поверне; а я вже відходжу, іду проти уряду, то мені вже ніхто нічого не дасть.

— Хай і так. Але ж погляньте, яка ситуація. Потім — Августо, Люїджі. Ніяково ж, їй богу!

Він пожував своїм звичаєм. Потім, наче йому яка блискуча ідея прийшла в голову:

— Їдьте до Відня! Я вас відряджу.

— Я до Відня? Чого?

— Добувати гроші. Поїдете, з людьми там побачитесь, поговорите... Маєте право на прогонні, здається, другої кляси, і добові.

— Але хто їх мені дасть?

— Будете там у Мартоса їх добувати. Ризикніть! Адже я ризикнув і, бачите, добре з того вийшов. Чого ж вам тут сидіти, усі ж їздять.

Дійсно, всі їздять, бо під лежачий камінь, кажуть, і вода не біжить.

— Я для вас, — додав Мазуренко, — до Бориса Миколайовича (Мартоса) і листа напишу. Ми з ним добре.

Чехівський подав Мазуренкові офіційний рапорт про фінансовий стан місії, і Мазуренко поклав на ньому резолюцію про мое відрядження до Відня — добувати місії гроші. А сам сказав:

— Що ж, децо треба було б виплатити. Але тут уже великі суми... Я міг би хіба позичково... тільки приватно... тільки вам. Так лір 300. А ви вже там виплатіть кому потрібніше, і квити візьміть.

Перепелиця казав Чехівському:

— Мартос тому й дав гроші Мазуренкові, що той йому загрозив: «Не забувайте, що я тепер маю вплив у більшовиків, і якщо ви мене колись потребуватимете...»

Може це й брехня, але схожа на правду. Мазуренко сам хвалиться: «Та я там усім говорив, за що я тепер стою. Я не ховаюся».

*

Від А. Ніковського, прийшов обіжник від 2 червня голіві надзвичайної місії в Італії:

«Маю честь довести до Вашого, Високоповажаний Пане, відома, що 20 травня ц. р. я вступив до виконання обов'язків міністра закордонних справ. При цьому зазначую, що в справах закордонної політики буду притримуватися надалі відомої Вам лінії, накресленої урядом УНР і неодноразово повторюваної й реалізованої моїми попередниками, а саме — стоячи твердо й непохитно на ґрунті суверенної самостійної Української Народної Республіки, намагатись підтримувати якнайбільш дружні дипломатичні зносини з урядами держав світу, закріпити остаточно міжнародне становище Української Народної Республіки в цей момент і на майбутнє покласти тривкі підвалини для тісного політичного та економічного зближення і співжиття з іншими державами. Це одні з перших фундаментальних завдань у відомстві закордонної політики уряду УНР.

«Засоби, якими міністерство закордонних справ має переводити свої завдання, повинні ґрунтуватись у високій мірі на тактичному і доцільному впливові на європейську політичну думку та на гідному держави поводженні агентів держави як на Україні, так і за кордоном.

«Деклярація нового кабінету міністрів УНР буде Вам надіслана в найближчих днях...»

Взято до відома й покладено в архів.

24 червня 1920

Одержав такий наказ для місії (ч. 415):

Пану аташе місії Євгену Онацькому.

«Цим наказую Вам негайно виїхати до Відня для виконання доручених Вам справ і, не гаючись, повернутися назад. Маєте їхати другою клясою. Видатки на подорож і добові, згідно закону (30 лір), одержите з коштів місії. В. о. Голови місії В. Мазуренко».

Наказ наказом, але як мені їхати, коли не маю за що.

Написав до міністра закордонних справ УНР рапорт В. Мазуренка з його чернетки:

«Подаючи до відома Пана Міністра копію наказу для місії ч. 70, маю за шану зазначити, що склад місії обмежується тепер двома співробітниками — аташе А. Чехівським і аташе Є. Онацьким. Коли до мого від'їзду з Риму не прибуде мій пересемник, я передам майно й документи місії на спільну відповідальність двох зазначених аташе місії. В. о. Голови місії В. Мазуренко. Завідувач канцелярії Євген Онацький».

Мазуренко позичив мені 800 лір на подорож. Головна перешкода зникла.

Їду до Відня.

Всі права застережені.

Якою ж буде доля рукописної спадщини В. Винниченка?

Михайло Мольнар

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ГРИГОРІЯ КОСТЮКА
ГОЛОВИ КОМІСІЇ ПО ВИВЧЕННЮ І ЗБЕРЕЖЕННЮ
ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ В. ВИННИЧЕНКА
В НЬЮ-ЙОРКУ

«Якщо в радянській Росії давно вже визнано і видано Буніна, то на радянській Україні про незрівняно „лівішого” в передреволюційний час В. Винниченка і говорити не доводиться (хоч у двадцяті роки спокійнісінько виходили його повні зібрання, і радянська влада від того не впала). А як без Винниченка бути з історією української літератури?»

Іван Дзюба (1965)

Вельмишановний Пане!

Вибачте, що вживаю цього незвичного способу спілкування, але справа, яку хочу порушити, має ширше, можна сказати, загальноукраїнське значення. Вона безпосередньо стосується багатьох в Україні і не в Україні суціль дослідників української новітньої літератури та історії і ширшого українського загалу. З цих міркувань і звертаюся до Вас з відкритим листом.

З нью-йоркської газети «Свобода» (рік XXV, ч. 68), з статті Віктора Приходька «У справі літературної спадщини В. Винниченка» я довідався, що після смерті В. Винниченка Ви перший зацікавилися долею літературної спадщини цього відомого українського письменника й громадського діяча та перевезли цю спадщину з Франції, де вона залишилася безпритульною, до США. Як повідомляє Віктор Приходько, там вона зберігається тепер у спеціальному архіві Колумбійського університету, займаючи цілу кімнату. У ній мають знаходитися числені художні, публіцистичні та філософські твори письменника, його сорокатомний «Щоденник», величезне листування тощо.

Немає сумніву в тому, що ця спадщина має неоціненне значення для української літератури та історії. Українська громадськість мусить Вам бути вдячною, що Ви зацікавилися її долею і що Вашою заслугою вона після смерті В. Винниченка не пропала, а зберігається в надійному місці. З інформації В. Приходька довідуємося далі, що цією спадщиною завідує спеціальна Комісія по вивченню і збереженню літературної спадщини В. Винниченка при УВАН, яку Ви очолюєте.

Винниченкова доля як письменника була незавидна. Після його тріумфального вступу в українську літературу в перші два десятиріччя нашого століття, він, як відомо, аж до своєї смерти жив за межами рідної землі, не перестаючи працювати на ниві рідної літератури. Як мало хто з українських письменників, мав він і ревних поклонників свого небуденного таланту, і завзятих противників. А все ж його твори належали до найпопулярніших на Україні. Іван Франко ще у 1907 році про В. Винниченка писав:

«Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шаблянової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а силе його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом, як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. І відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кожнім оповіданню запитати д. Винниченка».

На Україні твори В. Винниченка і після того, як він емігрував, широко видавалися до початку 30-их років. І які б не були суперечні його політичні погляди, до нього з повним правом можна застосувати слова покійного академіка АН УРСР О. Білецького про М. Вороного: ім'я В. Винниченка «міцно вписане в історію нової української літератури, імени цього звідтіль, що слова з пісні, не викинеш, з ним бо зв'язаний цілий літературний період». Це підтверджується й відчутним прагненням кращих представників сучасної української радянської літератури дати можливість широкій громадськості познайомитися з творчістю В. Винниченка на Україні. Цю потребу відчули й ми, у Чехо-Словаччині, де він здобув популярність ще на початку своєї літературної діяльності, і вже цього року в нашому пражському видавництві вийде чимале вибране з його оповідань. І хоч би хто займався вивченням творчості В. Винниченка, кожен неодмінно натрапляє на питання долі його рукописної спадщини. Упорядковуючи наше видання вибраних оповідань В. Винниченка, ми намагалися роздобути спочатку якісь нові його оповідання, що друкувалися після

30-х років, а згодом хоч би одну передсмертну фотографію посьменника та фотографію його могили, та всі зусилля були марні. Цей факт є ще одним свідченням того, як важливою є для сучасних дослідників доля рукописної спадщини В. Винниченка і можливість користуватися нею. Це питання стає тим пекучішим та актуальнішим, якщо ми усвідомимо собі, що незабаром, у 1970 році, мине 90 років від дня народження, а наступного, 1971 року — 20 років від дня смерті В. Винниченка.

Саме з приводу нього ще на початку його літературної творчості Леся Українка писала: «не лучше ли было бы со стороны публики и критики отдавать почаще первый, а не последний долг своим писателям, не боясь несвоевременности». Треба признатися, що ми й досі не спромоглися віддати В. Винниченкові належне. І буде непростимим фактом, коли згадані ювілеї пройдуть непомітно або коли громадськість зустрине їх такою ж байдужістю, з якою вона відзначала у 1950 році його 70-річчя від дня народження.

Не можна не тішитися, що хоч збереглася рукописна спадщина В. Винниченка і є люди, які нею опікуються. Проте, чи не час уже подати громадськості докладніші відомості про цю спадщину, чи не пора окремо видати хоч би попередній анотований її каталог? Я переконаний, що для щиршої наукової громадськості надзвичайну цінність являє собою листування. Чи не можна було б у літературних журналах публікувати найцінніші та найцікавіші листи видатних українських письменників та закордонних діячів до В. Винниченка, якщо такі зберігаються в його спадщині?

В. Приходько у своїй статті, наприклад, пише, що чотири неопубліковані романи, які зберігаються у цій спадщині, досі важко видати через брак коштів. А хіба ж так само важко у періодичній пресі публікувати невідомі Винниченкові оповідання, його статті? Було б справді дуже шкода, коли б спадщина письменника надалі припадала пилюкою і була доступною лише вузькому колу українських літературознавців у Нью-Йорку.

Недалекі два ювілеї В. Винниченка повинні стати поштовхом до серйозної розмови про дальшу долю його рукописної спадщини. Було б дуже боляче, коли б і сьогодні актуально звучали слова В. Винниченка, які він із сумом написав двадцять років тому, 17. III. 1948, у своєму листі до покійного Ілька Борщака:

«Висилаю Вам збірку своїх оповідань... Це буде перше видання моїх літературних праць в еміграції. Члени нової еміграції саме тепер присилають мені численні листи з визнанням взагалі моєї літературної праці, називаючи мене „найбільшим-найкращим“ письменником сучасної України... І от я хотів би, щоб у Вашій передмові було зазначено і, коли схочете, пояснено це чудне „непорозуміння“: українська еміграція за 28 років не спромоглася (не схотіла?) видати ні одної книжки „найбільшого“ письменника...»

Я знаю, що не у Ваших силах здійснити всі ці пропозиції. Але я переконаний, що напередодні згаданих двох ювілеїв Володимира Винниченка широка українська громадськість допоможе розв'язати цю справу так, щоб вона принесла конкретні позитивні результати.

Буду Вам, вельмишановний пане Костюк, дуже вдячний, якщо Ви з приводу цього листа висловіте свої міркування.

З глибокою пошаною

д-р Михайло Мольнар,

науковий співробітник Інституту світової літератури та мов Словацької академії наук

м. Братіслава,

5. VII. 1968

Р. С. Чи відомо Вам щось і про долю рукописної спадщини Богдана Лепкого, яку нібито після 1945 року вивезли з Кракова до США?

Відповідь

Григорія Костюка, голови Комісії УВАН у США для вивчення й охорони літературної спадщини Володимира Винниченка, докторові Михайлові Мольнарові, науковому співробітнику Інституту світової літератури та мов Словацької академії наук у Братіславі.

Вельмишановний Пане Докторе!

Ваш лист мене глибоко зворушив. Не тільки тим, що він у ширшому перспективному плані рішуче й дещо поновому поставив питання спадщини Володимира Винниченка, а й тим, що його написано з щирою тривогою вченого і громадянина. Ви порушили питання, яке не може не хвилювати кожного українського вченого, ба навіть ширше — кожного свідомого українського громадянина. Із зрозумілим почуттям турботи вченого Ви питаєте: якою ж буде доля рукописної спадщини В. Винниченка? У якому стані та спадщина тепер? Чи не можна докладніше довідатися, що залишив нам письменник? Чи не можна опублікувати бодай тимчасовий анований каталог архівних документів? Чи не можна почати публікацію хоча б найосновніших літературних матеріалів? І, нарешті, Ви, перший (це я підкреслюю) з далекого європейського закутка землі слов'янської, нагадали всім українцям у світі про їх патріотичний обов'язок — вшанування найближчих двох річниць письменника: 90-річчя з дня народження й 20-річчя з дня смерті. Ваш лист і Вашу тривогу я сприймаю як голос всього свідомого і поштупового, всього, що вміє думати і боліє за долю нашої

культурної спадщини взагалі на Україні й поза її межами. Тому я з почуттям приємного обов'язку спробую якнайдокладніше відповісти на Ваші питання. Власне свою відповідь я розглядаю як звіт за все, що ми зробили, чого не змогли і що нам треба тепер у першу чергу зробити в справі архіву покійного В. Винниченка.

Ви справедливо кажете, що справа літературної спадщини В. Винниченка — справа загальноукраїнського значення. І це тим більше справедливо, коли мати на увазі, що В. Винниченко протягом своєї майже п'ятдесятирічної літературної і громадської діяльності постійно й активно стояв у центрі українського культурного, національно-революційного та визвольного-державного руху. Звідси зрозуміло, чому так тривожно й актуально звучать слова з мотто до Вашого листа: «А як без Винниченка бути з історією української літератури?»

Не все зберіг і не все затримав у своїх теках В. Винниченко. Але навіть те, що збереглося і перейшло до нас у спадщину, таке значуще, таке вагоме, що було б, як Ви правдиво кажете, великою шкодою, щоб це добро залишалось і надалі сховане в архіві Східноєвропейської історії та культури Колумбійського університету. Щоб питання стало ясніше, я дозволю собі коротко ознайомити Вас з історією цієї архівної спадщини.

1958 року, згідно з заповітом дружини покійного письменника Розалії Яківни Винниченко, вся літературно-мистецька спадщина В. Винниченка (друкована, рукописна, епістолярна, образотворча) перейшла в розпорядження Української вільної академії наук у США з побажанням зберігати її (як депозит) в архівосховищі Східноєвропейської історії та культури Колумбійського університету. З ласкавою згоди й навіть при матеріальній допомозі дирекції архіву Колумбійського університету вся Винниченкова рукописна спадщина була туди перевезена з Франції. Було це 12 великих пак, наповнених гамузом книгами, рукописами, листами, записниками, вирізками з газет і численними періодичними і неперіодичними виданнями. У найхаотичнішому стані. Навіть річники щоденників не були зібрані, а розкидані по різних паках, помішані з листуванням, рукописами, книгами тощо. Все це при розпакуванні вимагало чималої праці й первісного, бодай дуже загального упорядкування. Якщо мати на увазі, що на це УВАН не мала жодних фондів і що ця праця доводилося виконувати за рахунок відпочинку, то можна собі бодай частково уявити ті умови, в яких відбувалося первісне упорядкування спадщини В. Винниченка. Але поза тим ця перша фаза опрацювання була доведена до кінця. Архівна спадщина В. Винниченка була приміщена в окремій секції і тимчасово розташована на такі десять груп:

1. а) Щоденники В. Винниченка. Сорok рукописних книг за сорok років. Від 1911 по 1951 рік. б) Різні нотатки, щоденні записки, уривки спогадів Розалії Яківни.

2. Листування. Тут, крім особистого листування Винниченка і його дружини, зберігаються листи від батька та інших родичів Винниченка. Листи від О. Олеся, М. Грушевського, М. Шаповала, Н. Григорієва, Григорія Косинки, Остапа Вишні, О. Слісаренка, В. Поліщука, А. Ніковського, С. Пилипенка, А. Річицького, Є. Чикаленка, М. Скрипника, Х. Раковського, В. Чубаря, І. Борщака, Романа Ролляна та багатьох інших найвидатніших діячів культури і політики того часу.

3. Публіцистичні твори. Друковані й недруковані (статті, промови, програмові виступи, відкриті листи, політичні заяви тощо). Найважливіше серед них — це остання праця Винниченка: «Заповіт борцям за визволення». У цій праці він підсумував усі свої погляди і міркування про українську історію і політику за останнє сорокаріччя і виклав свою позитивну програму на майбутнє.

4. Літературні й філософсько-соціологічні твори. Недруковані, друковані частково й рукописи. Тут зберігаються: а) чотири романи: «Поклади золота» (1928), «Вічний імператив» (1936), «Лепрозорій» (1938), «Слово за тобою, Сталіне» (1950); б) двомовний філософсько-соціальний трактат «Конкордизм» та споріднені ідейно і тематично рукописи: «Листи до юнака», «Щестя» тощо. Це наслідок великої багаторічної праці, всебічних роздумів і студій Винниченка над проблемами соціальними, національними, моральними і побутовими сучасного світу. Цій праці він надавав виключного життєвого значення.

5. Фотографії та фотофільми різних часів та життєвих обставин.

6. Різні газетні вирізки та документи, що їх зберігав Винниченко.

7. Друковані твори. а) Майже найповніша (хоч, на жаль, все ж таки неповна) збірка творів Винниченка в різних виданнях, з різних часів і різними мовами світу. б) Твори багатьох українських і не українських авторів, переважно з авторськими дарунковими написами. в) Українська і чужомовна періодика 20—30-их років. «Нова Україна», «Червоний шлях», «Життя й революція», «Нова генерація», «Валпліте», «Літературний ярмарок», «Пролітфронт», «Літопис революції» та багато інших.

8. Різне. Тут зосереджено особисті документи, матеріали до біографії, бібліографії, перекладів і вистав п'єс Винниченка різними мовами у різних європейських театрах, рецензії на ці вистави тощо.

9. Різні матеріали про життя і творчість Винниченка, що надійшли до архіву вже після смерті письменника.

10. Малярська спадщина Винниченка. а) Його власна (понад 80 картин). б) Картини інших майстрів. в) Література різними мовами про мистецтво.

Такий стан архіву Винниченка і по цей день. З цього звіту Ви вже бачите, що досі архів пройшов тільки первісну

стадію опрацювання. Його приміщено в надійному місці й розкладено тимчасово за відповідними групами. Але жодна група не описана фахово. Не складено не тільки анотованого, а будь-якого каталога. На це потрібні були хоча б мізерні фінансові засоби. Комісія УВАН їх не мала і не має досі. Безкоштовною, жертвенною працею ми зробили те, що могли. На більше ми не спромоглися. Досі не знайшлося ні окремого свідомого мецената, ні групи людей-добродіїв, які б зрозуміли непроминальну вагу архівної спадщини В. Винниченка. Відсутність будь-яких фінансових можливостей стоїть також на перешкоді публікації навіть тих чотирьох романів, що майже готові до друку. Про публікацію інших переважливих документів, які мають значення не тільки для української, а й загальнолюдської суспільної думки і культури (наприклад, «Щоденник»), але й вимагають фінансових затрат не тільки на публікацію, а насамперед на добірку та опрацювання, — годі й говорити.

Отже, після всього, що я сказав, Вам, сподіваюся, тепер ясно, що залишив нам В. Винниченко; в якому стані його архівна рукописна спадщина нині, чому досі не опубліковано анотованого каталога і чому не можна розпочати публікацію бодай найголовніших творів з рукописної спадщини. Ясно Вам також і те, що при такому неопрацьованому стані Винниченків архів не може бути доступний для ширшого кола дослідників доби і творчости В. Винниченка.

Проте, не зважаючи на цей невідрадний стан, ми все ж таки робили все можливе, щоб архів не був цілком недоступний для дослідників. Комісія УВАН видала два збірники: «Володимир Винниченко» (статті й матеріяли, Нью-Йорк, 1953), і «Пророк та не видані оповідання» (Нью-Йорк, 1960). У літературно-критичних збірниках Об'єднання українських письменників «Слово» ми опублікували: у першому збірнику (1962) — «Вибірку із Щоденника В. Винниченка» від 1911 по 25 січня 1917 року. У збірнику ч. 2 (1964) вибірку листів до В. Винниченка від діячів культури радянської України. У збірнику ч. 3 (1968) — великий уривок з роману «Слово за тобою, Сталіне!». У квітні і травні 1962 року в залі УВАН у Нью-Йорку була влаштована перша посмертна найповніша ретроспективна виставка малярських творів В. Винниченка. Місячник «Сучасність» у числі за червень 1962 року опублікував мою статтю про В. Винниченка як маляра.

Маємо нині майже запевнену обіцянку публікації двох романів В. Винниченка: «Поклади золота» й «Слово за тобою, Сталіне!». Сподіваємося, що ці твори вийдуть до вказаних Вами річниць життя і смерти письменника. Ведуться розмови про публікацію інших архівних документів, зокрема «Щоденника». Хочеться сподіватися, що й ці розмови дадуть позитивні наслідки. У канадських французьких колах виникло зацікавлення до перевидання французького перекладу «Нової заповіді». Розмови в цій справі ще не закінчені.

Для опрацювання різних тем архівними джерелами користувалися такі вчені і дослідники: проф. Ванкуверського університету Валеріян Ревуцький, що працює над монографією «Драматургія В. Винниченка»; проф. Богдан Бодюрків (Едмонтонський університет), що працює над проблемою церковної політики доби революції 1917 року; проф. Майкл Лютер та деякі його студенти (Гантер калледж у Нью-Йорку), що працюють над питанням культурної політики М. Скрипника; проф. Володимир Стойко (Мангеттен калледж), що опрацьовує тему українсько-російських стосунків між лютневою і жовтневою революціями; проф. В. Чапленко працював над романом «Поклади золота» й незакінченим романом «Хмельниччина»; докторант Колумбійського університету Анна Процик вишукувала матеріали до теми Берестейського миру 1918 року; докторант Нью-Йоркського університету Семен Погорілий працює над дисертацією «Неопублікований Винниченко»; проф. французької мови та літератури Юрій Туркевич (Нью-Йоркський університет) працював над трактатом «Заповіт борцям за визволення» й над французьким варіантом роману «Вічний імператив».

В вказав на найголовніше, що ми все ж таки робили. Поза тим доводилося постійно давати багато окремих довідок про ті чи інші можливості праці над архівними матеріалами.

Ви, Пане Докторе, поставили перед усім українським світом ще одне виключної ваги питання: гідно відзначити 90-річчя від дня народження, що припадає на 1970 рік, і 20-річчя від дня смерті, що припадає на 1971 рік. Ви при цьому посилаєтеся на безсумнівні авторитети — Лесю Українку й Івана Франка. Ви цитуєте також лист В. Винниченка до Іллі Борщака. Дозвольте додати до цього ще бодай одну з багатьох нотаток, що їх розсипано по щоденнику В. Винниченка. 27 липня 1942 року він занотував таке:

«А сьогодні... 62 роки мого народження. Шістдесят два роки! І разом з тим сорокарічний літературний ювілей. Сорок років тому вперше було надруковано мою літературну працю. І з того часу ніхто, ніколи, ніде не то що не святкував, але й не відзначав мого ювілею, ні десятирічного, ні двадцятип'ятирічного... Зате, нарешті, сьогодні відзначено і відсвятковано так, як ні в якого письменника, ніколи ніде не було святковано. На меню повторено меню першої половини свята (тут перераховано різну городину, що її вживано на святкуванні дня народження Розалії Яківни 26 липня — Г. К.), але на знак особливого вшанування літературного ювілею зроблено в а р е н у, справжню варену картоплю. На закінчення бенкету — гаряча вода не з виноградним соком, а з молоком. Учасники бенкету були зворушені».

Цей сповнений гіркої іронічної посмішки запис тяжкого 1942 року, на додаток до Ваших цитат і думок, хай буде всім нам пригадкою про наш великий борг перед померлим письменником. Щоб цей борг сплатити, мусіли б ми, а з нами й уся свідома громада українських людей у світі, вже

відтепер зосередити всі свої сили навколо хоча б часткового здійснення такої перспективної програми:

1. Описати і скласти нарешті анотований каталог всієї архівної спадщини В. Винниченка.

2. Опублікувати чотири згадані вище романи: «Поклади золота», «Вічний імператив», «Лепрозорій» і «Слово за тобою, Сталіне!».

3. Підготувати і опублікувати том «Вибране із щоденника» (1911—1951). Опублікувати всі сорок річників-записників у наших умовах — неможливо. Але вибрати із сорока книжок найголовніші, найцікавіші думки про літературу, мистецтво, окремих діячів і найважливіші події в світі за сорок років і видати їх окремим томом — річ не тільки можлива, а й конечна.

4. Видати цілком готовий до друку двотомовий філософсько-соціяльний трактат «Конкордизм». Річ це неоціненної вартости для пізнання доби та шукання нової розв'язки кардинальних проблем і конфліктів нашого часу.

5. Видати останній великий політичний трактат В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення».

6. Опублікувати том не виданих публіцистичних праць В. Винниченка (Доповіді на різних міжнародних конференціях і конгресах, відкриті листи, полемічні памфлети, різні політичні заяви тощо).

7. Розпочати публікацію бодай першим томом «Листування В. Винниченка».

Ось найголовніші завдання, що стоять сьогодні перед нами. У світлі Вашого листа, Пане Докторе, вони набирають особливої актуальности. Ви вірите, що широка українська громадськість саме тепер, напередодні двож визначних річниць письменника, допоможе нам розв'язати позитивно цю переважливу справу. Не знаю. Можливо. Але, признатися Вам, я, після Вашого листа, десь у закутинах своєї підсвідомости, починаю також вірити, що, можливо, справді українська громадськість у світі, саме тепер на Ваш щирий заклик відгукнеться ділом. А коли б це справді сталося, то ми здійснили б таку справу, про яку з вдячністю згадували б наші нащадки.

Оце було б покищо все. Моя відповідь занадто розрослася. Тому дозвольте мені в справі архівної спадщини Богдана Лепкого, Василя Пачовського, Миколи Куліша, Костя Буревія та, може, ще декого написати Вам в окремому листі.

На закінчення прийміть щиру і сердечну подяку за Ваш мужній, сповнений громадянською турботою голос на оборону спадщини В. Винниченка і за Вашу пригадку про наш борг і обов'язки перед відійшлим у вічність письменником.

З дружнім і щирим привітом

Григорій Костюк

БІБЛІОГРАФІЯ

Іван Крип'якевич як бібліограф

Любомир Винар

Творчість Івана Крип'якевича охоплювала майже всі ділянки української історіографії й історичних допоміжних наук. Окрему увагу він звернув на бібліографію в широкому розумінні, яка охоплювала не лише реєстрацію (інвентаризацію) друкованих історичних праць, а й історію української книги, спеціальних колекцій і бібліотек.¹

У нашій статті перш за все хочемо розглянути діяльність І. Крип'якевича як бібліографа у вужчому розумінні.

Крип'якевич уже за студентських років звернув увагу на історичну бібліографію як основний ключ до опрацювання певних історичних праць. Не підлягає сумніву, що М. Грушевський, його улюблений учитель, спричинився до заінтересування Крип'якевича бібліографічною працею. Як згадував інший учень Грушевського, М. Кордуба, «нас, своїх студетів, професор зятивнув до рецензійного відділу. ... Так поробив з нас 18—20-літніх хлопців рецензентів і так постали перші студентські рецензії у „Записках”.² Крип'якевич також став постійним рецензентом у «ЗНТШ», в яких містив ширші рецензії й короткі бібліографічні замітки. Свої рецензії він підписував повним прізвищем або різними криптонімами, з яких найбільш відомі: І. Крч., Ів. Крч., Крч., Кр-ч.³

У «Записках НТШ», Крип'якевич, починаючи від 1905 року, помістив десятки оглядів, які були, так би мовити, першою «школою» його бібліографічної й історично-рецензійної праці. Вони охоплювали монографічні дослідження, видання історичних джерел, рецензії на окремі журнали з українознавчою тематикою й інші видання. «Записки НТШ», за редакцією М. Грушевського, появлялися до 1914 року, коли Гру-

¹ В європейській, а зокрема українській науковій термінології поняття «бібліології» як науки про книжку охоплювало історію бібліографії, бобліотек й історію книги, як також інших бібліологічних дисциплін. У сучасній професійній термінології, поняття «бібліографії» включає ці всі книгознавчі науки. У нашій праці бібліографія розглядається у вужчому розумінні: як інвентаризація друкованих видань у формі друкованих бібліографій.

² М. Кордуба, Приїзд проф. М. Грушевського до Львова, «Вістник СВУ», ч. 128, 1916, стор. 795.

³ Треба згадати, що в той самий час у «ЗНТШ» містив свої рецензії Іван Кревецький, який користувався подібними криптонімами, як і Крип'якевич (І. Кр., І. К. та інші).

шевський відійшов від праці в Науковому товаристві. Наступні томи «Записок» вже не мали окремого бібліографічного відділу, який раніше дуже пошквалював цей цінний українознавчий журнал.

У 1920 роках Крип'якевич містив свої бібліографічні праці в різних періодичних виданнях, зокрема в «Записках НТШ», які він редагував, починаючи з 1924 року.

У 1923 році Крип'якевич розпочав видання «Історичного вісника» у зв'язку з його професорською працею в Таємному українському університеті у Львові. У цьому літографованому виданні, як згадує М. Андрусак, Крип'якевич «заправляє» своїх студентів до писання наукових і популярних статей.⁴ В «Історичному віснику» появилася його «Бібліографія української історії 1922—1923» (Львів, ч. 2—3, 1923, стор. 35—38). У тому самому році вийшла його «Українська історіографія XIX—XX віків» (Львів), видання літографічним способом у формі скриптів для студентів українського університету. У цій публікації знаходимо окремий бібліографічний розділ «Бібліографія української історіографії XIX—XX вв.» (стор. 60—66). В іншому скрипті Крип'якевича «Історія української держави XVII—XVIII» (Львів, 1922) поміщена бібліографія «Жерела і література до гетьманства Богдана Хмельницького. 1648—1657» (стор. 70—77). У цьому самому виданні знаходимо окремий розділ «Література про Україну перед 1648 р.» (стор. 29—34), в якому Крип'якевич називав найважливіші історіографічні праці, опубліковані різними мовами. Треба згадати, що раніше він також помістив окремий бібліографічний огляд в «Українському слові» (Львів, 1915, чч. 19, стор. 41) п. н. «Українські видання на еміграції», в якому подав короткий опис всіх важливіших українських публікацій поза межами України.

У 1924 році у Львові почав появлятися журнал історії й культури «Стара Україна» за редакцією Івана Кревецького. Цей місячник виходив лише два роки (1924—25), і в ньому Крип'якевич містив історичні і культурознавчі статті з ділянки історії української книги, бібліотек тощо. В одному з чисел «Старої України» появилася його історично-бібліографічна розвідка «Мемуари українців XVI—XVIII ст.»⁵ У цій праці Крип'якевич цікавився виключно українськими мемуарними працями козацької доби, які вважав важливим джерельним матеріалом до історії українського народу. Крип'якевич, писав, що «наша мемуаристика сього часу дотепер ніде не була досліджена систематично; в підручниках історіографії згадувано тільки кілька найважливіших пам'яток, лишаючи всі дрібніші на боці. Робимо тут першу спробу дати більше вичерпу-

⁴ М. Андрусак, Іван Крип'якевич (не опублікована праця, архів «УІТ»).

⁵ Іван Крип'якевич, Мемуари українців XVI—XVIII ст., «Стара Україна», ч. IX—X, 1924, стор. 126—132.

ючий реєстр українських діярів і мемуарів того часу, хоч відчуваємо, що до повного обговорення справи ще не близько».⁶

У «Записках НТШ» І. Крип'якевич помістив досить широку бібліографію «Нові праці з історії гетьманщини XVII—XVIII в.» (т. 144—145, стор. 259—271). У замітці до бібліографії він зазначав, що його бібліографія є до певної міри доповненням і продовженням «Української історичної бібліографії» Івана Калиневича, яка була надрукована в «Записках» у 1924 році («ЗНТШ», тт. 134—135). Як редактор «Записок», він планував відновити бібліографічний відділ в тому виданні і взагалі активізувати справу систематичного опрацювання української історичної бібліографії. У 149 томі «Записок НТШ» Крип'якевич помістив широкий бібліографічний огляд «Історичні видання Української Академії Наук у Києві. 1926—1927» («ЗНТШ» т. 149, 1928, стор. 223—235). Звичайно, усі історіографічні праці І. Крип'якевича мають безпосереднє відношення до історичної бібліографії. Тут у першу чергу маємо на увазі його розвідку «Археологічні праці Миколи Костомарова» («ЗНТШ», тт. 126—127, 1918, стор. 105—133). Також у посмертній згадці про Степана Томашівського («ЗНТШ», т. 151, 1931, стор. 225—230) Крип'якевич помістив реєстр його головніших друкованих праць. Не зважаючи на усі заходи відновити систематичний бібліографічний відділ у «Записках НТШ», це не вдалося Крип'якевичеві зробити. До того треба згадати, що самі «Записки», починаючи з 1915 року, появлялися нерегулярно. Відколи Крип'якевич став редактором «Записок», у деяких випусках появлялися час від часу ретроспективні історичні бібліографії, проте це не була систематична бібліографічна праця.

Треба згадати, що І. Крип'якевич до 1930 року тісно співпрацював з М. Грушевським у Києві і містив свої праці в київській «Україні». Грушевський, як редактор «України», звернув також свою увагу на її бібліографічний відділ. Знаємо, що 12 жовтня 1928 відбулося засідання редакційної колегії «України», на якому обговорено бібліографічні справи. На тій нараді Грушевський заявив, що до бібліографічної праці «вже зголосився д-р Ів. Крип'якевич зі Львова, і під його керівництвом уже виготовлено реєстр історичних праць, що вийшли в Галичині з першої половини 1928 року».⁷

В уже згадуваній статті М. Андрусика про І. Крип'якевича автор пише, що І. Крип'якевич зв'язав його з М. Грушевським у справі опрацювання бібліографії українознавства поза межами СРСР. Бібліографія Андрусика появилася в двох числах «України» 1929 року. У зв'язку з переслідуванням Грушевського та його співробітників радянською владою в 1930 році «Україна» перестала появлятися. Разом з тим перервалася співпраця Крип'якевича з Грушевським, який уже не мав

⁶ Цит. пр., стор. 126.

⁷ Михайло Карачківський, Організація бібліографічної роботи при редакції „України“, Україна, кн. 6. 1928, стор. 214.

змоги безпосередньо листуватися з своїми учнями, що проживали поза межами радянської України.

З інших бібліографічних праць І. Крип'якевича до 1939 року згадаємо короткий історіографічний огляд французькою мовою «L'état actuel de l'Historiographie Ukrainienne (1921—1926)». Conference des Historiens des Etats de l'Europe Orientale. Comptendu et communications. Vol. II, 1968, pp.109—114. Це — резюме його доповіді про стан української історіографії в 1921—26 роках, виголошеної на конференції східноєвропейських істориків у 1927 році.

Треба також згадати, що у львівському «Ділі» появилася стаття Крип'якевича «Нові історичні видавництва» (Львів, 1928, ч. 139), в якій він подав огляд важливіших видавництв, а в журналі «Рідна мова» в 1933 році Крип'якевич помістив бібліографічний огляд «Мовні статті у львівському „Ділі” 1881—1905» («Рідна мова», ч. 10, 1933).

У 1937—43 роках Крип'якевич співпрацював у бібліологічному журналі «Українська книга», який виходив у Львові за редакцією Євгена Ю. Пеленського. Статті Крип'якевича у тому журналі були присвячені головне історії української книжки і бібліотек. У звідомленні з діяльності Українського товариства бібліофілів у Львові за 1937 рік читаємо, що д-р Іван Крип'якевич, секретар НТШ, «дуже прихильно віднісся до справ журналу («Української книги» — Л. В.)», а також допомагав журналові своїм співробітництвом.⁸ Не підлягає сумніву, що І. Крип'якевич не лише працював і видавав окремі історичні бібліографії, але також допомагав розгортати бібліографічну працю в Науковому товаристві ім. Шевченка, як також і в інших установах, які цікавилися бібліографічною працею. Під більшовицькою окупацією І. Крип'якевич не припиняв своєї бібліографічної роботи. Він бачив, що одною з найбільш занедбаних і саботованих ділянок була українська історична бібліографія. У висліді того появилася в «Українському історичному журналі» відкритий лист Крип'якевича до редакції журналу «Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР».⁹ У тому листі Крип'якевич, разом з іншими істориками, вказує не лише на занедбання на Україні історичної бібліографії, але також і на те, що вже підготовані до друку бібліотекою Інституту історії АН УРСР бібліографічні щорічники історичної бібліографії не видруковано, «не зважаючи на велику проведену роботу». Така сама доля спіткала підготовану до друку фундаментальну історичну бібліографію з історії УРСР. Крип'якевич у згаданому листі вказував на те, що в Росії друкуються численні бібліографії . . . Висновки, мабуть, зайві. Стан історичної бібліографії на Україні не змінився і по смерті І. Крип'якевича. Комусь залежить на тому, щоб

⁸ «Українська книга», ч. 3. 1938, стор. 64.

⁹ І. Крип'якевич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та інші, Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР, «УІЖ», ч. 1. 1965, стор. 158—159.

не допустити до реєстрації і бібліографічної документації української історичної літератури. Не підлягає сумніву, що І. Крип'якевич, який був директором Інституту суспільних наук АН УРСР, став організатором бібліографічної роботи на Україні.

Розглядаючи бібліографічні праці І. Крип'якевича радянського періоду, треба в першу чергу зупинитися на його основній праці «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)», що появилася в 1962 році (Київ, в-во Академії наук УРСР, 83 стор.). Це видання є найширшим бібліографічним довідником І. Крип'якевича і заслуговує на окреме обговорення. Ця праця дає огляд публікацій джерел з історії Галичини від найдавніших часів до 1772 року. Хронологічно вона охоплює два періоди: Галичина в складі древньоруської держави і Галицько-Волинського князівства (X—пол. XIV ст.) і Галичина під владою фєвдальної Польщі (середина XIV — 1772). Праця призначена для істориків, співробітників наукових установ, архівістів і студентів, які вивчають історію Галичини. Історично-бібліографічний опис охоплює літописи, описи подорожей, грамоти, адміністративно-правові документи, матеріали про економічні, соціально-політичні відносини, з історії освіти і культури, з історії міст і сіл та інші. Бібліографію попереджує вступ Крип'якевича про публікації джерел, в якому подані короткі дані про важливіші археографічні видання. Тут треба зауважити, що автор у цій праці не на світлив задовільно ролю Грушевського як редактора найповажнішого серійного видання історичних джерел до історії України — «Жерела до історії України-Руси». Звичайно, в 1962 році він не міг це зробити з огляду на офіційно негативну настанову радянської влади, а отже й АН УРСР до Грушевського і його історичних творів.

Треба підкреслити, що ця бібліографічно-історична праця Крип'якевича лишається до сьогодні найкращим довідником історичних джерел до історії західньоукраїнських земель.¹⁰

З інших бібліографічних публікацій Крип'якевича слід згадати його праці в «Українському історичному журналі»: «Бібліографія історії України в дожовтневий період» (ч. 5, 1958, стор. 166—170) і «Стан і завдання української сфрагістики» (ч. 1, 1959, стор. 115—119). В останній статті він подає історично-бібліографічний огляд окремих видань, присвячених українській сфрагістиці. Крім того, Крип'якевич містив в «УІЖ» та інших радянських історичних періодиках цілу низку рецензій на різні видання, як це робив у «Записках НТШ» та інших періодичних виданнях до 1939 року.

У 1964 році заходами Крип'якевича й інших істориків у Києві появилася перший серійний випуск «Історичні джерела та їх використання» (Київ, 1964, 299 стор.). Це видання

¹⁰ Рецензія на це видання появилася в «Українському історичному журналі», ч. 2-3, 1964, стор. 47-48. Автор рецензії — М. Ждан.

повністю присвячене допоміжним історичним наукам. У першому випуску знаходимо працю Крип'якевича «Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині» (стор. 63—80). У цій праці автор подає докладний опис крехівської «Кройники», «Львівського літопису», «Літопису Підгорецького монастиря», «Добромильського літопису С. Коростенського, «Перемиського літопису» та інших важливих історичних джерел.

Треба також згадати, що І. Крип'якевич створив в Інституті історії АН УРСР відділ історіографії і джерелознавства, а з 1961 року керував семінаром з спеціальних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві у Львові. Звичайно, його бібліографічні та історіографічні праці того часу треба розглядати у зв'язку з організацією наукових дослідів в царині допоміжних історичних наук.

З статті М. К. Васюти¹¹ довідуємося, що Крип'якевич передав зібрану ним бібліографію до історії населених місцевостей Галичини обласній редакційній колегії, яка керує написанням нарисів та довідок про міста і села Львівщини, до плянованого багатомовного видання «Історії міст і сіл Української РСР». Не підлягає сумніву, що це була об'ємиста бібліографія й охоплювала тисячі назв.

Під кінець нашої замітки хочемо зупинитися на загальних поглядах Крип'якевича на роль бібліографії в історичних дослідженнях. Мабуть, найкраще це питання з'ясоване в одній з його останніх праць, яку він присвятив методології історичних досліджень.¹² Він писав: «Велику ціну для дослідника мають бібліографічні покажчики історичної літератури, тобто досліджень, присвячених різним періодам історії. Вивчаючи бібліографію, він дізнається, які автори раніше присвячували свої праці даній темі, з яких поглядів її розглядали, які питання вирішили та які залишили нерозв'язаними. Поряд із загальними історичними бібліографіями заслуговують на увагу покажчики змісту історичних журналів, бібліографічні та географічні словники, енциклопедії і довідники різного змісту. Не тільки на початку, але і протягом усієї роботи дослідник мусить безупинно поширювати свої бібліографічні знання.»¹³

У цьому контексті Крип'якевич розглядає бібліографію як одну з важливих історичних допоміжних дисциплін. На першому етапі роботи, писав він, основне завдання дослідника зібрати якнайповніший і найбільш різномірний матеріал до праці. Бібліографія саме є тим основним ключем до зібрання потрібного історичного матеріалу. Проте він не обмежувався загальною характеристикою історичної бібліографії, даючи

¹¹ М. К. Васюта, Іван Петрович Крип'якевич, «УІЖ», ч. 6. 1966, стор. 131.

¹² І. Крип'якевич, Нарис методики історичних досліджень, «УІЖ», ч. 2., 1967, стор. 100—106. Закінчення цієї праці вже появилося по смерті Крип'якевича в 10 числі «УІЖ».

¹³ Цит. пр. стор. 105.

також практичні поради, як компілювати бібліографію і приготувати бібліографічні виписки.

Підсумовуючи наші замітки про бібліографічну працю І. Крип'якевича, доводиться ствердити, що він не був лише бібліографом, що засвідчив численними своїми бібліографічними працями, але також організатором бібліографічної праці в українських наукових установах до 1939 року і за радянської влади. В останні роки свого життя І. Крип'якевич хотів прискіпити появу фундаментальної бібліографії історії України. Знаємо, що в теперішній підневільній атмосфері на Україні ледве чи така бібліографія зможе появилися,¹⁴ тому завданням наших істориків і бібліографів на чужині було б у найкоротшому часі приступити до реалізації цього важливого задуму.

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОЛОГІЧНИХ ПРАЦЬ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

Дотепер появилася три бібліографії праць Івана Крип'якевича: перша дуже обмеженим накладом у Львові в 1958 році циклоstileвою технікою: «Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний показник» (23 стор.). У згаданій бібліографії замовчано цілу низку праць історика, що друкувалися в українських виданнях до 1939 року, а також під час німецької окупації України в 1941—44 роках. Друга бібліографія, укладена М. К. Васютою, була надрукована у 1966 році з нагоди 80-ліття І. Крип'якевича: «Бібліографія наукових і науково-популярних праць І. П. Крип'якевича після воз'єднання Західньої України в єдиній українській радянській державі» («Український історичний журнал», ч. 6, 1966, стор. 131—133). Ця бібліографія охоплює наукові, популярно-наукові і публіцистичні праці І. Крип'якевича, які появилася за радянської влади, до 1965 року включно. Остання бібліографія, укладена О. І. Кізликком за редакцією М. К.

¹⁴ Про стан історичної бібліографії на Україні свідчать наступні дані: у 1960 році літографічною технікою появилася «Бібліографія російської і української бібліографії по історії УРСР» за редакцією Ф. Максименка і Р. Каца (Київ, Державна історична бібліотека УРСР, 1960, 154 арк.). У 1966 Н. Шеліхова і О. Ровнер видали доповнення за 1960—65 роки до вищезгаданої бібліографії. Ці бібліографічні довідники надруковано на ротаторі в обмеженому накладі. Цікаво, що компілятори цих праць уважали за доцільне включити також у свої довідники російську бібліографію, хоч у Росії появилася ціла низка російських історичних бібліографій. Не зважаючи на заклики І. Крип'якевича й інших істориків, дотепер на Україні не видано фундаментальної бібліографії з історії України.

Васюти, вийшла у Львові в 1966 році: «Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик» (Міністерство культури УРСР, Львівська державна бібліотека, Інститут суспільних наук Львівського державного університету ім. Франка, 1966, 79 стор.). Не зважаючи на те, що її видали три установи і вона появилася з нагоди 80-ліття І. Крип'якевича, — бібліографія вийшла «ротапринтом» (краща форма циклостилевої техніки), накладом 400 примірників. Так шанують в УРСР одного з найвизначніших істориків України. Треба також згадати, що бібліографія не повна. Зокрема замовчано праці І. Крип'якевича під час німецької окупації українських земель 1941—44 і не включено ті праці, які появились накладом українських наукових установ і видавництва в вільному світі після другої світової війни. Вищезгадана бібліографія містить 535 бібліографічних позицій і охоплює 1905—66 роки. Бібліографічний список попереджений вступною статтею М. Васюти про життя і діяльність І. Крип'якевича, окремий розділ становить хронологія життя і наукової праці ювілянта, а останній розділ охоплює його редакторську і видавничу діяльність.

Беручи до уваги, що всі ділянки творчості І. Крип'якевича, як одного з найвидатніших українських істориків ХХ стол., повинні бути докладно простудійовані і досліджені, ми вирішили на додаток до нашої статті «Іван Крип'якевич як бібліограф» подати бібліографію його бібліологічних праць, що охоплює видані ним бібліографії, праці, присвячені книгознавству, і ті історіографічні статті, в яких знаходимо бібліографічні описи окремих видань. Самозрозуміло, наша бібліографія не претендує на вичерпність. Вона охоплює 1905—67 роки.

Наша бібліографія не включає рецензій І. Крип'якевича на бібліологічні й історіографічні публікації. Тому що це перша спроба публікації бібліографії бібліологічних праць І. Крип'якевича, напевно знайдуться деякі пропуски.

Українські видання на еміграції («Українське слово», Львів, 1915, чч. 19, 41).

З української сфрагістики («Записки НТШ», тт. 123—124, 1917, стор. 1—16 + 6 таблиць. Окрема відбитка з «ЗНТШ», Львів, 1917, 16 стор. + 6 таблиць).

Археографічні праці Миколи Костомарова («Записки НТШ», тт. 126—127, 1918, стор. 105—140).

Бібліографія української історії. 1922—1923 («Історичний вісник», Львів, ч. 2—3, 1923, стор. 35—38).

Українська історіографія ХІХ—ХХ вв. (Львів, 1923, 66 стор. Літографоване видання в формі скриптів для студентів Українського таємного університету у Львові).

Бібліографія української історіографії ХІХ—ХХ вв. (там таки, стор. 60—66).

Жерела і література до гетьманства Богдана Хмельницького. 1648—1657 (стор. 70—77 у праці І. Крип'якевича «Історія української держави XVII—XVIII», Львів, 1922, 77 стор.).

Література про Україну перед 1648 (там таки, стор. 29—34).

Папір друків Івана Федоровича («Стара Україна», ч. 2—5, 1924, стор. 45—46).

Мемуари українців XVI—XVIII ст. («Стара Україна», ч. 9—10, 1924, стор. 126—132).

Екслібрис на Україні в XVII—XVIII вв. (Стара Україна», чч. 1—2, 1925, стор. 17—18).

Нові праці з історії Гетьманщини XVII—XVIII в. («Записки НТШ», тт. 144—145, 1926, стор. 259—271).

Історичні видання Української Академії Наук у Києві 1926—1927 («Записки НТШ», т. 149, 128, стор. 223—235).

Причинки до історії василіянської друкарні в Почаєві в XVIII в. («Записки ЧСВВ», III, зош. 1—2. 1928).

Нові історичні видавництва («Діло», 1928, ч. 139).

Степан Томащівський («Записки НТШ», т. 151, 1931, стор. 225—230).

Мовні статті у львівському «Ділі» 1881—1905 («Рідна мова», 1933, ч. 10).

З історії книги у Львові: рукописна книга до половини XVI ст. «Українська книга», ч. 1., 1937, стор. 6—8).

Стрятинське Учительне Євангеліє («Українська книга», ч. 1. 1937, стор. 33—34).

З львівських бібліотек XVIII ст. («Українська книга», ч. 3, 1937, стор. 85—87).

Український екслібрис XVIII в. Каталог («Українська книга», ч. 4—5, 1937, стор. 110—111).

До історії українського книгарства в XVII ст. («Українська книга», ч. 2, 1938, стор. 42).

Історія української культури. За загальною редакцією І. Крип'якевича (Львів, в-во І. Тиктора, 1937). Окремі розділи «Освіта і наука» княжої доби, «Нове шкільництво» козацької доби безпосередньо стосуються історії українського книгознавства. Друге видання: Вінніпег, Клуб приятелів української книжки, 1964, т. I, 480 стор.

Зв'язки Івана Федоровича з Краковом («Українська книга», ч. 5., 1943, стор. 23).

Передруковано без подання джерела в «Українська нова книга» (ч. 1, 1968, стор. 2; видання Василя Луціва).

Не використане джерело до історії старої книги («Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР», ч. 1, Київ, 1946, стор. 98—102).

Чергові досліді над діяльністю Івана Федорова («Науковий збірник», цит. праця, стор. 94—97).

Бібліографія України в дожовтневий період («Український історичний журнал», ч. 5, 1958, стор. 166—170).

Стан і завдання української сфрагістики («Український історичний журнал», ч. 1, 1959, стор. 115—119).

Список документів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених, Список архівних фондів і публікацій Богдана Хмельницького («Документи Богдана Хмельницького». Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, в-во Академії наук УРСР, 1961, стор. 653—680).

Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. До 1772 р. (Київ, в-во Академії наук УРСР, 1962, 83 стор.).

Львівські бібліотечні знаки («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», ч. 2, 1963, стор. 7—10).

Літописи XVI—XVII стол. в Галичині («Історичні джерела та їх використання», вип. I, Київ, Інститут історії АН УРСР, 1964, стор. 63—80).

Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції «Український історичний журнал», ч. 1, 1965, стор. 158—159).

Нарис методики історичних досліджень («Український історичний журнал», ч. 2—10, 1967).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Сальваторе Квасімодо*. Поезії.
- 8 *Андреас Окопенко*. Позитивна Ільза.
- 16 *А. Бутковська*. З книги життя Дмитра Загула.
- 32 *Дмитро Загул*. Дві поезії.
- 35 *Богдан Кравців*. «Сто поезій» Миколи Вінграновського.
- 41 *Микола Вінграновський*. Чотири вірші із збірки «Так! Є народ...»
- 44 *Іван Кошелівець*. Про «Собор» Олеся Гончара.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 54 *Петро Долина*. Організована голодова катастрофа на Україні.
- 73 Боротьба за рідну мову на Україні.
- 77 Останнє слово В. М. Чорновола.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Мирослав Прокоп*. Про одну передумову української політики.
- 94 *Володимир П. Стахів*. «Перемога» — над ким? Поразка — чия?

СПОГАДИ

- 101 *Євген Онацький*. По похилій площі.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 109 *Михайло Мольнар*. Якою ж буде доля рукописної спадщини В. Винниченка? — Відповідь (*Григорій Костюк*).

БІБЛІОГРАФІЯ

- 118 *Любомир Винар*. Іван Крип'якевич як бібліограф.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

одно число: річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

Вийшла з друку книжка

Івана Дзюби

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол. в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш. в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол. в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр. в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в доллярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».